

84к37 → ас
181

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ

ДЫН КАЗАН

КӘРИМОВ, ХҮСӘЙНОВ ширкәсінің "ШАРК" мәтбуғасы, Уфа, 1909

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ

ОЯН, ҚАЗАҚ!

Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты!
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қазағым, енді жату жарамасты!

0

Handwritten signature
406 24/12

-31705-

Мішевский рай. ЦС «Алтын Орда» 1991
Алтын Орда
Алтын Орда

Құрастырған, алғы сөзін жазған
Марат Әбсеметов

Пікір жазған Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі
Зәки Ахметов

Араб әрпінен қазіргі әріпке түсірген
Хасен Өзденбаев

Суретшілер:
Байғазы Абдрахманов, Нуран Айымбетов

Міржақып Дулатұлы

«Оян, қазақ!»— құраст. М. Әбсеметов — Алматы:
Н. Б.— Пресс — Алтын Орда, 1991, 80 бет, суреті,
портр.

XX ғасырдың бас кезінде Міржақып Дулатұлының (1885—1935) «Оян, қазақ!» жинағы қазақ халқының АЗАТТЫҚ жолындағы күресінің манифесіндей зор роль атқарған кітап болғаны ақиқат. Оның бағасы Көшке Кемеңгерұлының пікірінде айқын да дәл берілген:«Оян, қазақты» ел қазақтары құрандай жаттады. Міржақып атын алты алашқа таратқан осы «Оян, қазақ!»

Сериясы: ISBN 5-7085-0035-2

© Марат Әбсеметов алғы сөзі.

© Байғазы Абдрахманов, Нуран Айымбетов, көркемделуі.

АҚЫННЫҢ АЗАМАТТЫҚ АЖАРЫ

немесе «Оян, қазақ!»
авторы хақында бірер сөз.

1909 жылы қазақ даласын дүр сілкіндірген үш кітап шықты. Оның бірі Абайдың өлеңдер жинағы, екіншісі — Ахмет Байтұрсыновтың «Қырық мысалы», үшіншісі — «Оян, қазақ!» атты Міржақып Дулатовтың публицистикалық-лирикалық жинағы.

Көрнекті қоғам қайраткері, ақ сұңқар ақын С. Сейфуллин, сол кездегі қоғамдық өмірге баға бере келіп, «Қазақ зиялылары хақында» деген мақаласында: «Қазақ оқығандарының арасында 1905 жылдан бастап-ақ... революциялық идея, ұлттық теңдік пен азаттыққа үндеу етек алды. Жаңа оянып келе жатқан қазақ интеллигенциясының ол кездегі дем берушілері Бөкейханов, Дулатов, Байтұрсыновтар болды», — деп жазуы тегін емес.

Міржақып Дулатов талантының нағыз шырқау сәті езілген қазақ халқының тарих сахынасына шыққан революциялық күрестер мен шайқастар дәуіріне дәлме-дәл келді. Боллашаққа деген нық сеніммен жігерленген оның творчествосы қазақ халқының бостандығы мен теңдігі жолындағы күресімен тығыз байланысты, ол халықты оянуға, білімге, оқу-ағартуға, күреске үндеді.

Міржақып Дулатовтың тағдыры — патша өкіметінің қуғын-сүргіні мен сталиндік репрессияның зардабынан тар жол-тайғақ кешуді басынан өткізіп, қатары сирек тартса да өділет пен шындық жолында халқының мұң-мұқтажын жоқтаған қазақ зиялыларына тән тағдыр.

Міржақып Дулатов творчестволық жолында Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, И. Гаспринский, М. Шоқаев, Ж. Аймауытов, Б. Қаратаев, Д. Сұлтанғазин, М. Жұмабаев, М. Сералин, т. б. ұлт мәдениеті-

нің көшбасшыларымен тізе қосып, қанаттасып ғұмыр кешті. Атақты шығыстанушы-ғалымдар А. Крымскиймен, Вл. Гордлевскиймен, татар әдебиетінің классигі Ф. Тоқаймен достық қарым-қатынаста болды. Соловецк лагерінде айдауда жүргенде философ Флоренскиймен, академик Д. С. Лихачевпен, украин ұлттық театрының негізін салушы О. Курбаспен ауыр да азапты күндерді бірге бөлісті.

Міржақып Дулатов 1885 жылы қараша айының 25 күні Торғай уезінің Сарықопа болысының үшінші аулында атақты шебер Дулат шаңырағында дүниеге келді. Дулат қолымен жасалған ат әбзелдері, саптама етіктері, әйелдердің жұмсақ мәсілері бүкіл Сарыарқаға әйгілі еді. Міржақыптың анасы Дәмеш қарапайым, жұмсақ мінезді еді, алайда той-думандарда жан тебіренер әсем даусы атақты өншілердің өздерін таң қалдыратын. Екі жасында Міржақып анасынан айрылады. Сегіз жасында оны әкесі ауыл молдасына оқуға береді, бірақ та Міржақып өз өмірбаянында жазғанындай, ауыл молдасынан араб дұғалыларын жаттағаннан басқа ештеңе үйренбеген екен.

Екі жылдан соң Міржақыпты атасы ауылдағы орыс мектебіне береді. Ол туралы Міржақып кейін былай жазған:

Школге беріп еді атам марқұм,
Заманның түрін көріп тарылатын.
Орыстың тілін біліп, хатын танып,
Біреуге болмасын деп жалынатын.

Ауыл мұғалімі Мұқан Тоқтабаев орыс тілімен қатар қазақ тілі мен әдебиетін де оқытатын. Жас Міржақып тебірене отырып Абай, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин шығармаларымен танысады. Пушкин, Лермонтов, Крылов, Некрасов творчестволарын зерттейді.

«1897 жылы,— деп жазады Дулатұлы өз өмірбаянында,— мен 2 кластық орыс-қазақ училищесіне түстім (Торғайдағы), оны бітіргеннен кейін оқытушылар курсында оқып, ауыл мұғалімі деген мамандық алдым. Осымен менің оқу орындарынан білім алуым аяқталады. 1902 жылдан бастап ауылда мұғалімдік қызметімді атқара жүріп, бос уақытымды білімімді жетілдіруге жұмсадым».

Өз бетінше дайындалудың арқасында ол орыс тілін жетік меңгерді, сондай-ақ орыс және шетел жазушыларының творчествосымен танысты. Оның пір тұтатын адамдары Фирдоуси, Ахмет Яссауи, Абу Фирас, Шиллер, Гете, Ломоносов, Пушкин, Лермонтов, Поль Верлен, Маржани болды.

Алыс ауылдарда мұғалімдік қызметін атқара жүріп Міржақып жәбір көрген, теңдігі жоқ қазақ халқының қой-

науында үлкен дауылдың пісіп жетілгенін көреді. Саяси жер аударылғандардың арқасында ол біржолата патшаның отарлау саясатына қарсы күрес жолына түседі. 1904 жылдың басында Міржақып Дулатұлы мен Ахмет Байтұрсынұлы екеуі бірігіп үндеулер жазады. Бұл үндеулерде Алаш ұлдарын патшаға қарсы күреске шақырады. Қазақ халқының ішінде наразылық күшейе түсті. Патша үкіметі қазақ халқының наразылығының көтеріліске айналуынан қорқып саяси тінтулер жүргізе бастады, кітапханаларды жапты, почта хабарларын конфискіледі. Осы кезде Міржақып пен Ахмет Омбы қаласына жүріп кетеді. Бұл жерде Дулатов қазақ революционерлері Ә. Бөкейханов, Ж. Ақбаевтармен танысып, жасырын үйірмелерге қатысады. Патша күзетшілерінен бой тасалап ол Зайсанға келеді. Осы жерде ол Бекмұхаммет қажы ашқан қазақ мектебінде қазақ және орыс әдебиетінен, арифметикадан сабақ береді. Кейіннен оның шәкірттері Мысырда, Стамболда, Қазанда, Уфада, Орынборда және басқа қалаларда оқуын жалғастырады. Қыстың ұзақ кештерінде М. Дулатов Достоевский шығармаларын, орыс газет-журналдарын оқиды. Жергілікті халықтан ол айдауда жүрген ақын Николай Ватсон туралы біледі. Н. Ватсон Петербургтегі студенттердің экономикалық қоғамының ұйымдастырушыларының бірі болатын. Ол А. Ульянов және халықшыл В. Г. Богораздың жолдасы еді. Ватсон ерте қайтыс болғанымен артына зор творчестволық мұра қалдырды. Оның бостандықты, еркіндік аңсап шығарған өлеңдері Міржақыптың жан дүниесіне үлкен әсер етті.

1905 жылы Міржақып Қарқаралыдағы демонстрацияға қатысады. Ол басқа да алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары сияқты туған халқының патша езгісінен тезірек азат болуын армандайды. Өз үмітін орыс-жапон соғысымен байланыстырып «Жұмбақ» деген мысал жазды. Міржақып патшалық Россия соғыста жеңілгеннен кейін, енді ішкері лықсып, қазақтарды туған атамекендерінен көшіріп, ең шұрайлы жерлерді қоныс аударушыларға тартып өпергендігі туралы да ашына жазды. Шынында патша өкіметі І Думаның депутаты Марковтың айтқан ойын ұстанып келді. Марков: «Қазақтар Шыңғысхан мен Ақсақ Темірдің ұрпақтары, сондықтан да оларды Америкадағы үндістер қандай күйге ұшыраса, нақ сондай күйге ұшырату керек» деген болатын. М. Дулатовтың осы «Жұмбақ» мысалы кейін «Оян, қазақ!» атты жинағына кірді. 1911 жылы қыркүйектің 19-ы күні Орынбор губернаторы баспасөздің Бас басқармасына жазған хатында осы кітап және «Жұмбақ» мысалы жайлы былай деп жазған екен: «...өзінің мазмұны жағынан бұл ислам дінін

ұстанушылардың жол бастаушысы және қазақтар арасында орыс өкіметінің саясатына қарсы наразылық тудырушы, сонымен қатар «Жұмбақ» атты мысалда ұлы мәртебелі императорды қорлайтын сөздер бар».

Москва желтоқсан көтерілісінің нағыз қызған шағында Оралда бес облыстың съезі (1905 ж.) болып өтті. Бұл съезде қазақ конституциялық-демократиялық партиясы құрылды. Съезд жұмысына көрнекті қазақ, татар қоғам қайраткерлері: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ғ. Тоқай, А. Бірімжанов, Б. Қаратаев, Ш. Қошығұлов, К. Тухватуллин, Б. Құлахметов, Х. Досмұхамедов, М. Тынышбаев және басқалар қатысқан еді. 1905 жылы 25 желтоқсанда Орал қаласында шығатын қазақ кадет партиясының органы «Пікір» газетінде съезд программасы жарияланды. Съезд мінбесінен делегаттар дін бостандығы, ұлттық мәдениетті дамыту, туған тілдің теңдігі туралы сөйледі. Съезд делегаттары патша өкіметіне петиция жолдады. Бұл петицияда қазақ халқының талаптары жазылған еді.

1906 жылы съезд делегациясының құрамында Міржақып Санкт-Петербург қаласына келеді. Осы жерде ол алдыңғы қатардағы қазақ интеллигенциясының өкілдері: Сералы Лапин, Дінмұхамед Сұлтанғазин, Мұстафа Шоқаев, Халел Досмұхамедов және басқалармен кездеседі, оқудағы жастармен жүздеседі, оларды көріп, сүйсінеді.

Петербург үйлерінде Абай өлеңдері, Құрманғазы мен Тәттімбет күйлері естіліп жатты. Мұның арты қазақ халқының бостандығы туралы, оның патша өкіметінен көрген қысымы жайлы ұзақ әңгімелерге айналатын. Қазақ зиялыларын қатты толғандыратын бірде бір патша әкімдері мен министрлерінің туған халқының талаптарымен санаспайтындығы еді. Осындай жиындардың бірінде Санкт-Петербургте «Серке» деген атпен қазақ баспасөз орталығын ашу ұйғарылды. «Серке» деген ат жайлы Шахмардан Қошығұлов өз естелігінде: «Серке бір отар қойды боранда дұрыс жолға алып шығады,— деп жазды,— олай болса «Серке» газеті езілген қазақ халқына дұрыс жол көрсететін, оның ұлттық сана-сезімін оятатын жолбасшы болу керек».

1907 жылы наурыздың 28 күні Ш. Қошығұловтың қаражатына А. Ибрагимовтың басшылығымен «Серке» газетінің алғашқы саны татардың апталық «Ульфат» газетінің қосымшасы ретінде жарық көреді. Бұл газет қазақ жастарына арналған еді. Газеттің алғашқы номерінде М. Дулатовтың қазақ жастарына арналған өлеңі басылып шықты.

1931 жылы шыққан Совет энциклопедиясында: «М. Дулатовтың публицистикалық өлеңі басылған «Серке» газеті

қазақ баспасөзінің бастамасы» болды деп жазылған. Шыңдығында «Серке» газеті өзінің революциялық рухымен, бостандық сүйгіштігімен «Түркістан уалаятының газеті» (1870—1882) «Дала уалаятының газеті» (1888—1902) сияқты патша өкіметі шығаратын қазақтың басқа газеттерінен өзгеше еді. «Серке» газеті қазақтың демократиялық баспасөзінің бастамасы болды десек өсте қателеспейміз.

Газеттің екінші нөмірінде М. Дулатовтың лақап атпен «Біздің мақсатымыз» деген мақаласы жарық көрді. Бұл мақала «Қазағым менің, елім менің!»— деген сөздермен басталады. Бұл мақаласында Міржақып 1905 жылы Қарқаралыдағы бас көтеру мен Оралдағы съезде қазақ халқының айтқан талаптарын жинақтап көрсетеді. Сол кездің өзінде патшаның зұлымдық саясатын әшкерелеген мына сөздері тіпті жан тебірентеді: «Ең алдымен қазақ халқы — Россияға тәуелді халық... Оның ешқандай да правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады. Халықтан жиналатын салық қаражатының көп бөлігі халыққа тіпті де керек емес нәрселерге жұмсалады. Чиновник, урядник, қарауылдар кедей қазақтарды ұрып-соғып, мал-мүлкін тартып алды, ойына не келсе соны істеді... Бүкіл Россияны генералдарға бөліп берді. Соғыс жағдайын енгізіп, 87-статья бойынша әр жерлерде дала соттарын құрды. Бұл соттардың шешімдері бойынша жанымен-тәнімен туған халқына берілген азаматтар асылып, атылып кетті. Қазірдің өзінде мыңдаған ерлеріміз шалғай жерлерде жүр немесе түрмелерде отыр...»

Кейіннен бұл патша зұлымдығын әшкерелейтін сөздер көптеген өлеңдерге айналып «Оян, қазақ!» жинағына кірді.

Алайда патшаның полиция сақшылары да қарап жатпады. 1905 жылғы революциялық толқулардан үрейленіп қалған олар қол астындағы бұқара халыққа қатаң бақылау жаппа отырды. Ұзалай жандарм ізшілері Загородный 34 көшесіндегі Антокольск баспаханасына келіп, «Ульфат» және «Серке» газеттерін конфискулеп, жауып тастады. Осы іс жөнінде жасалған протоколда былай деп жазылған еді: «Серке» газетінің № 84 және «Ульфат» газетінде 6 июль күні (1907) жарияланған «Біздің мақсатымыз» мақаласында қылмыстық белгілер көрінеді». Полицияға түскен мәліметтер бойынша, бұл қазақ халқын барлық өкімет орындары мен оның өкілдеріне қарсы күреске шақыратын «бүкіл қазақ халқына арналған үндеу сияқты». Ары қарай Петербург баспасөз істері комитеті «газеттің осы нөміріне қатысты барлық адамдар жауапқа тартылсын» деген шешім қабылдады.

Полиция қанша іздегенімен мақаланың лақап атпен жүрген авторын таба алмады. Полицияның заңсыз әрекеттері ақын жанына қатты батты. Енді ол Петербургтың ақ түндерінде бірінен соң бірі жаңа өлеңдерін жазды. Бұл өлеңдері азаматтық рухқа толы, күреске шақыратын үндеудей. Екі жылдан соң бұл өлеңдері «Оян, қазақ!» жинағына кірді.

1912 жылы Петербургтегі баспасөз істері комитетінің кеңесшісі В. Д. Смирнов М. Дулатовтың конфискуленген кітаптарын қарап отырып, одан кезінде үлкен шу болған «Біздің мақсатымыз» деген мақалаға тән тәсіл мен ұқсастықты аңғарып қалады. Тез арада архивтен «Ульфат» газеті мен оның қосымшасы «Серке» алынып, сот палатасының шешімі бойынша 1913 жылғы мамырдың 15-і күні ол жойылады. Осымен қазақтың бірінші революциялық газетінің тағдыры аяқталды. Алайда «Серке» жаққан ұшқын сөнген жоқ. Ол көптеген қазақ интеллигенциясының өкілдерінің жүрегіне шоқ тастады. Солардың бірі Міржақып Дулатов еді. Оның осы газет бетінде жарияланған біраз дүниелері енген «Оян, қазақ!» атты кітабы Қазақстандағы ең бірінші революциялық кітап. Горькийдің «Ана» романының орыс революционерлері үшін маңызы қандай болса, «Оян, қазақ!» кітабының да қазақ халқы үшін маңызы сондай. М. Дулатовтың «Оян, қазақ!» жинағында тұңғыш рет халықты күреске шақырған ұран тасталды: «...қазақтан болған социал-демократтарға бірауыз сөз айтамын: Европаның пролетариясы үшін қанды жастар төгуіңіз пайдалы, бірақ өз халқыңыз қазаққа артық назар салыңыз, орыстың қара халқы мазлум күнелтуі ауыр, сонда да алды ашық. Қазақ халқы алты миллиондық бір ұлы тайпа бола тұрып, басқа халыққа қарағанда жәрдемсіз азып-тозып кетер...».

«Оян, қазақ!» жинағы қазақ халқының азаттық жолындағы күресінің манифесіндей зор роль атқарған кітап болғаны ақиқат. Оның Октябрь революциясына дейінгі кезеңдегі бағасы Қ. Кемеңгеровтың пікірінде айқын да дәл берілген: «Оян, қазақ!» алғашқы шыққан Грибоедовтың «Горе от умасындай» деді ол. «Оян, қазақты!» ел қазақтары құрандай жаттады. Міржақып атын алты алашқа таратқан осы «Оян, қазақ!».

Ақынның бұл алғашқы жинағы халықтың күреске үндеген жоғары революциялық әуенге толы болды. Ол ұранға, үндеуге пара-пар өлеңдерімен қазақ халқының отарлық езгіге, қараңғылыққа қарсы күрес отына шоқ тастады. Көңілдерін оятып, көздерін ашты, өздерін-өздері танып, ескіліктен арылып, жаңалыққа ұмтылуға шақырды. Кітаптың

озық идеясын «Қазақ халқының бұрынғы һәм бүгінгі халі», «Қазақ халқының бұрынғы мағишаты», «Қазақ жерлері», «Таршылық халымыз жайында аз мінажат», «Жесір даулары хақында», «Насихат ғұмумия», «Өнерін халық пайдасына жұмсап жүрген оқығандарымызға» деген сияқты өлеңдері атының өзі-ақ айқындап тұр.

Сол кезеңдегі әдебиеттің үлкен білгірі С. Садуақасов болса Міржақыпты қазақтың ұлттық қозғалысының үлкен қайраткері ретінде бағалай отырып, оның публицистикалық мақалаларындағы ойды халыққа өлеңмен жеткізетіндігін ерекше қасиет деп таныған.

Міржақып бұл жолға саналы түрде барып, өзінің творчестволық ерекшелігін мақсатты түрде айқындағандығын оның «Труды общества изучения Киргизского (Казахского — М. Э.) края» (1922) деп аталатын жинақтың үшінші басылымына жариялаған А. Байтұрсынұв творчасына берген бағасынан көрінеді: «А. Байтұрсынұв өз өлеңдерінде сүйіспеншілікті, әйел сұлулығын, табиғат әсемділігін жырламайды, онда сыршыл өлеңдер мен айшықты тіркестер жоқ. Ол қарапайым да ұғынықты тілмен еркіндікті, езілген қазақ халқын жырға қосады, оларды білімге, еңбексүйгіштікке, ғасырлар бойғы ұйқыдан оянуға шақырып, әрбір қазақтың жүрегіне азаматтық рух сіңіреді»,— деп жазды ол.

Дәл осы пікірді Міржақыптың өз творчасына да қайыра айтуға болар еді.

«Оян қазақтың» алғашқы бетінен-ақ Міржақып қолтаңбасының мақсаты айқын ашылады:

Аз емеспіз алты миллион халықпыз,
Әлһамдулилла надандыққа ғарықпыз.

дей отырып, ол бүкіл халықтың еркіндікке жетуінің басты шарты түн-түнек қараңғылық ұйқысынан ояну, сілкіну, нағандықтан арылу деп білген.

Елді жікке бөліп өзара қырқыстырудың тамаша тәсілі болған ауылнайлық, болыстық сайлауды да сын нысанасына алады:

Қазағым, бұл ғадетті тасталық та.
Халықты тура жолға басталық та.
Волост, билік, ауылнайлық, выборнойлық,
Қимайтұғын соншама падишаһлық па?

Ол газет-журнал, кітап шығару ісін мәдениет пен оқу-ағартуға үйрететін бірден-бір құрал деп біледі:

Газет-журнал оқысаң,
Көзіңді қазақ ашасың.
Дүние халін білмесең,
Ілгері қалай басасың?

Міржақып творчествосы туралы украинаның атақты ғалымы, шығыстанушы А. Крымский толғана келіп: «...Ақын, беллетрист Міржақып — ауылдағы орыс мектебінің мұғалімі. Оның поэзиясы өз халқын оқу-ағартуға шақырған асқақ үн мен жігерге толы. Ол езілген халқына өзінің заңды правосын қайтаруды, жас ұрпақты жарқын болашаққа жеткізуді армандайды»,— деген ой түйген екен.

«Оян, қазақтың!» жарық көруі баспа ісі жөніндегі Бас басқарманы қатты абыржытты, ақыры оның бірінші басылымын да, екінші басылымын да. Міржақыптың өзін де тұтқынға алды. Патша цензурасы кітап бойындағы 1905 жылғы революция рухына төзе алмаған еді. Кейіннен, 1917 жылы «Қазақ» газетінің 2 маусымдағы санында Дулатов былай дейді: «Оқушыларға мағлұм «Оян, қазақ!» өлең кітабымды ескі өкімет шам көріп, «қазақ оянып кетеді» деп қорқып, 1911 жылы мені сотқа берді, сол себепті жыл жарымнан артық абақтыда жатып шықтым. «Оян, қазақ!» халық арасына тарамасын деп, үкімет үкім салды». Ол жөнінде Лазарев атындағы Шығыс тілдері институтының профессоры В. Гордлевскийге 1914 жылы 6 көкекте жазған хатында да еске алады. Патша тыңшыларының жасырын мәліметтерінен де Міржақып жөнінде қызық деректер кездестіруге болады.

1911 жылы 13 шілдеде Уфа губерниясының басқармасының бастығы подполковник Ивановтың «құпия» деген бұрыштамамен Томск басқарма бастығына жолдаған хатында: «Басқарманың алған мәліметтеріне қарағанда ел арасына қылмысты үгіт тарату үшін Петропавловскіден шыққан, «Оян, қазақ!» атты кітапшаның авторы, Міржақып Дулатов осы жылдың 6 маусымда Семейде тұтқындалған көрінеді, ол негізінен үгіт-насихатты Өскемен, Зайсан уездерінде жүргізген.

Осы жөнінде хабарлай отырып мені Дулатовтың шынында да ұсталғаны жөнінде сендіруіңізді және ол жөніндегі сіздерде бар мәліметтерді мағлұм етуіңізді өтінемін»— деп жазады.

Жауап кешіктірілмеген, маусым айының жиырма алтысында Томскден Уфаға ротмистр Знаменскийдің қолымен тағы да бір «құпия» пакет жөнелтіледі. Онда: «Жоғары мәртебелім, сізге өзінің мазмұнымен қазақтардың бүгінгі

хал-жағдайына қатысты орыс өкіметінің саясатына қарсы үн көтерген, панисламизм идеясын насихаттайтын «Оян, қазақ!» атты қазақ тіліндегі кітабын таратуға келген Міржақып Дулатовтың 6 маусымда Семей қаласындағы Омбы жандармерия басқармасы бастығының көмекшісі қолымен тұтқындалғандығын хабарлауды өзіме мәртебе деп білемін...».

Халық бақыты үшін күресіп жүрген азамат тағдыры елді толғантпай қойған жоқ. «Уақыт» газеті, «Айқап» журналы оның тұтқындалғаны жөнінде егжей-тегжейлі жазып тұрды, сол үшін бұл басылымдар Орынбор губернаторының жазасына да ұшырады.

Жандармерия халық қолымен жиналған 2000 сом ақшаны алған да жоқ, Міржақыпты босату жөніндегі ұсынысқа да келіспеді, оларға бүлікшінің темір торда отырғаны тиімді еді.

Міржақыптың өлеңдер жинағы халық толқыған шақта, әсіресе, I, II мемлекеттік Дума таратылғаннан соң тек қазақтардың ғана емес татар, башқұрт, өзбек, қырғыз халқының да қолынан түспейтін кітапқа айналды.

Россия, Орта Азия мен Қазақстанның үлкен қалаларындағы бұл кітаптың сирек даналарын тауып, құртуға жандармерия бар күшін салды.

Дулатовтың абақтыда жатқанына қарамастан, Қазанның баспасөз жөніндегі Уақытша комитеті «Оян, қазақ!» кітабының екінші басылымы үшін оны тағы да айыптап, 7 қарашада Саратовтың сот палатасының прокурорынан осы негіздегі қаулыны бекітуді сұрайды. 18 қарашада Саратовтың сот палатасы Міржақып кітабының екінші басылымын «тұтқындау» жөніндегі қаулыны бекітіп, барлық іс қағаздарын Сенаттағы қылмысты істер жөніндегі кассациялық Департаменттің обер-прокурорына жөнелтеді...

Сенаттан ақырғы шешім келгенге дейін Қазан комитетінің қарауына «Оян, қазақ!» пен оның авторын жазғырған жаңа іс Петербордан В. Д. Смирновтан келіп түседі. Баспасөз жөніндегі Қазан Уақытша комитетінің мүшесі Н. Қатановтың «тұтқындамау» жөніндегі бірнеше өтінішіне қарамастан, Дулатовты екінші қайтара соттап, кітаптың жаңа басылымын қаттап, жою жөнінде шешім қабылданады.

«Оян, қазақ!» халық үшін қаншалықты қымбат болғандығын 1917 жылғы «Қазақ» газетіндегі хабар дәл айқындайды. Патша үкіметінің осыншама қаһарлы қуғындауына қарамастан, 1916 жылғы маусым жарлығынан кейінгі аласапыран мен күйзеліске қарамастан бұл кітапты ел азаматтары көзінің қарашығындай сақтаған. «Қазақ» газеті фельдшер

Жұмағали Тлеулиннің үйінен «Оян, қазақтың» I мың данасының табылғаны жөнінде хабарлаған.

1916 жылғы жазалаудан қашып, босып, жоқтық пен аштықтан жапа шеккен халқына Міржақып жанын сала көмектеседі. Қызылжар қаласында босқындарға көмектесу үшін бірінші рет қазақ тарихында жәрдем қорын ұйымдастырады. «Бұл бейшара бауырларымызды ескеру, өлімнен, қырғыннан құтқару — алаш азаматының адамшылық борышы»— деп жаза отырып, ол іске өзі бас болды. «Сондықтан сақтаулы мың дана «Оян, қазақ!» ақшасын әлгі босқында жүрген жетім-жесірлердің пайдасына бағыштадым»,— деп жазауы соның дәлелі.

Революция жалынынан қуат алған Міржақып шығармаларының осы жолдары жас ұрпақ жүрегіне революция отын жағып, теңсіздік пен правосыздыққа қарсы күреске жігерлендірді. Азаматтық әуенге толы Міржақыптың публицистикалық өлеңдері қазақ жастарын революциялық рухта тәрбиелеудің шын мәніндегі мектебі болды. С. Сейфуллин, Ж. Аймауытов М. Жұмабаев, Б. Майлин, С. Құдаш, т. б. сияқты жаңа толқын осы идея нәрінен сусындап өсті. Бүкіл халық, өз замандастары мен тұтастары теңдессіз қайраткер, абзал азамат, айтулы ақын деп бағалаған Міржақып есімі бүгінде тарих талайынан қайта аршылып алынды. Сөйтіп әділет салтанат құрды.

1914 жылы орыстың алдыңғы қатарлы қоғамдық ойын айқын білдірген академик В. Н. Гордлевский айтқандай, «Дала перзенті»— М. Дулатов қазақ халқының бостандығын армандап, өз халқына «Оян, қазақ!» деп қуатты ұран тастаған. Жаңа өмір құрылысшысы — оқу-ағартусыз қазақ халқының болашағы жоқ деп ұғынады. Отырықшылық өмірге көшу, әйелдер жағдайын өзгерту — оның музасының алтын арқауы, ол — азамат ақын».

МАРАТ ӘБСЕМЕТОВ,

М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері.

СӨЗ БАСЫ

Дүниеге қатынасып жүрген оқыған заттарымыз болмаса біздің ғұмуми¹ қазақ халқы ғайдалы мәселелерден бихабар еді. Себебі: дария қасында тамшы секілді, оқығандарымыз аздықтан, халқымыз шәһәр² ретінше емес, көшпелі һәр жерде бытырап жүргендіктен, заман ахуалынан хабар білерлік оқуға өз тілімізде газет жоқтықтан, татар туғандарымыздың әдеби тілменен жазылған газеттері оқу оқымаған халыққа түсініксіздігінен, дүниеде болып жатқан ғәжәйіп³ уә⁴ гәрәйіптен⁵ ғайдалана алмай, біздің халық дүние сарайының бір қараңғы түкбірінде ұйықтап, ұмыт қалған секілді болып тұр, чүнки⁶: заманымыз күн сайын түрленіп келеді, мұнан бұрын өткен он бес жылменен бүгінгі хәлімізді салыстырсаңыз да аз уақытта көп таршылықта қалған секілдіміз. Әлі де болса бұрынғыдай қозғалмай ғәфилдықта⁷ жата берсек, енді аз заманда нешік болашақымыз?

Қой, бүйтпелік, һәр халықтың күші һүнер болса, һүнерге аллатағала қасында һүммәтіміз⁸ саясында біз қазақтар да ортақ болсақ керек, соның үшін мұсылманша ғылымдар оқып, дінімізді танып, надандардың көзін қойып, көңілін ашып мұнымен ахиреттік⁹ пайдамызды табалық. Екінші, дүниеімізде қажетті хақыларымызды¹⁰ алып, жерімізді, малы-

¹ ғұмуми — жалпы

² шәһәр — қала

³ ғәжәйіп — таңырқарлық

⁴ уә — және

⁵ гәрәйіп — керемет, таңсық

⁶ чүнки — өйткені

⁷ ғәфил — білмеу, білімсіз

⁸ һүммәт — ынта, талап

⁹ ахирет — о дүние

¹⁰ хақыларымыз — праволарымыз

мызды сақтау үшін, басқалардан хорлық көрмес үшін, орысша оқып һүнерлі болалық. Орысша білмегендіктің зарарын ¹ білу фарыз ² дәрежесінде қажет екендігін міне мұнан байқаңыз: Россия мемлекетінде жүз қырық миллионнан артығырақ халық бар, һәммәсі ³ жүз тоғыз тілмен сөйлейді, соның ішінде үстін ⁴ тіл орыс тілі, күлли ⁵ хүкімет мекемелеріндегі жұмыстар орыс тілінде болады, закондар һәм солайша.

Һәр кім өз қолында барына жомарт болғаны секілді, мен де өз мағлұматымша бишара халқымызға файда келтірмек әмлһилә ⁶ үшбу рисаланы жаздым.

Міржақып Дулатов, 1909.

¹ зарар — зиян, залал

² фарыз — міндет

³ һәммә — бәрі

⁴ үстін — үстем

⁵ күлли — барлық

⁶ әмлһилә — тілегімен

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БҰРЫНҒЫ ҺӘМ БҮГІНГІ ХАЛІ

Міржақып, неге отырсың қалам тартпай,
Бөйге алмас болғанменен жүйрік шаппай.
Шамаңды кәдери хал¹ көрсетсеңші,
Байғұс-ау, оянсаңшы қарап жатпай.

Не пайда бір орыннан қозғалмайтын,
Тазармас қарасу да жатқан ақпай.
Артықтан тағлым алып, кемге үйретпей,
Жүруің лайық па ғақыл таппай.

Сен неге бой көрсетпей жасқанасың?
Тастаса көзің көрсін халық ұнатпай.
Бұл шақта сөз базары көтеріңкі,
Сынасай бақытыңды сен де баптай.

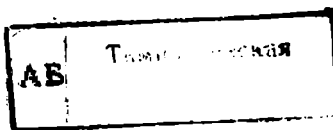
Бірде алып, бірде қалып жүрмес пе едің,
Сөзінді біреу сөгіп, біреу мақтай.
Бой тежеп жүрексіну дұрыс емес,
Шашылған рыйзықты жүріп татпай.

Һиммәт тау кеседі деп мысалда бар
Жігітке һүнер қайда зейін артпай.
Талапты жаңа өспірім бағландар
Жүруге лайықты ғой атын ақтай.

Жігіттің несі жігіт босқа жүрген,
Қызметпен пайда беріп халыққа жақпай.
Бәсең бол өсем болсаң деген жөнмен,
Һүнерін мұхтаждарға² жүрсе сатпай.

¹ кәдери хәл — өлің жеткенше

² мұхтаж — дилгер

Жан-фида ¹, малың тәрік ² болсын, жігіт,
Дін, милләт ³ деген сөзді түр жәһидлай ⁴
Мен кепіл сонда жаман болмасыңа,
Тұрмасам қолыңды әкел айтқан шартта-ай.

Адасып қараңғыда сорлы қазақ,
Ай тумай, күн һәм шықпай тұр таң атпай.
Сөндірмей жанған өртті көрген адам,
Қалайша тұру мүмкін жанға батпай.

* * *

Бір кеңес түсті хиял ⁵ бастырыма,
Дәфтер хат ғибрат ⁶ үшін тастарыма.
Хуса арнап жаздым халық үшін,
Жиырманшы ғасырдың жастарына.

Аз жасап өмірімде көрдім көп іс,
Ретін шамаладым халықтың тегіс.

Қаралас һәр қайсысы көрінеді,
Бірі артық, біреуі кем дейтін емес.

Қазақтың қай нәсілден тарағанын,
Білерсің шежіреден қарағаның.

Бұл жерге соның үшін тоқтамаймын,
Жазайын басқа сөздің жарағанын.

Адамзат неше түрлі жиһан ⁷ толған,
Һәр дінде, һәр мәзһәпте ⁸ және болған.

Соның көбі шәһәрден орын алып,
Сахрада ⁹ біздің қазақ көшіп қонған.

-
- ¹ фида — құрбан
 - ² тәрік — безу
 - ³ милләт — ұлт
 - ⁴ жәһид — ынта
 - ⁵ хиял — арман
 - ⁶ ғибрат — өнеге
 - ⁷ жиһан — өлем, дүние жүзі
 - ⁸ мәзһәп — дін тармағы
 - ⁹ сахра — байтақ дала

Ол заман үш жүз бірге араласқан,
Бағынып еш падишаһқа қарамастан

Хан шығып өз ішінен халықты билеп,
Билері хүкім¹ айтып өрнек шашқан.

Көшсе де мың шақырым жері жайлы
Аққан бұлақ, шалғыны көк орайлы.

Тоқты қоздап жүріпті, тай құлындап,
Жер тар болып көрмеді-ау уайымды.

Сол кезде біздің қазақ ала болған,
Көлденең дұшпандары және болған.

Күштісі нашарларын шауып алып,
Бұрынғыдай болмаған бәле болған.

Ел шауып, кісі өлтірсе батыр деген,
Батырлар фақирлердің² хақын жеген.

Біз мұндай бұл уақытта болар ма едік,
Істесе халық файдасын ғақылменен.

Кетіпті фітнәнің³ жолы ашылып,
Бірінен дұшмандығын бірі асырып.

Айрылып берекеден қарап жүріп,
Тұрыпты басқаларға құр бас ұрып.

Кетіпті араздасып бір туысқан,
Барымта ұрлық қылып мал қуысқан.

Сыя алмай кең дүниеге таласушы ед,
Таршылық енді көріп сығылысқан.

Мазасы кеткен бірдей іштен, сырттан,
Аз ата көрген хорлық күшті жұрттан.

Екі сұңқар таласса құзғынға жем,
Берекесін бұл қазақ сүйтіп құртқан.

¹ хүкім — шешім, үкім

² фәқир — кедей.

³ фітнә — сұмдық, қулық

Сол күнде жауға қарсы қорған құрса,
Құтылып надандықтан ғылым тапса.

Файратын бойындағы шетке жұмсап,
Келтірмей жәбіршілік қарындасқа.

Өзді өзі тату болып тұрған күнде,
Қалар ма еді һәр нәрседен мұндай босқа.

Мініки, бұл уақытта тұрмыз енді,
Дұшманға таба болып, күлкі досқа.

Жүрмеген кең жайылып ол халінде,
Үнемі тұру қайда хан тағында.

Россия мемлекетіне бағыныпты,
Әбілхайыр төренің хан шағында.

Падша айтқан: «Ғаділдікпен билеймін»— деп,
«Дініңе һәм жеріңе тимеймін»— деп,

«Оқ атпай қылыш тартпай, бағынған соң,
Қалайша қадіріңді білмеймін»— деп.

Алмасқа уәғдә ¹ еткен бізден солдат,
Орнына түндік басы салған рамат ².

«Қазақ та Россияның бір ұғылы ³,
Бар болса беремін»— деп нендей хәжәт ⁴.

Қазақты ең әуелі билеген хан,
Правитель, десятичный, аға сұлтан.

Қалдырып осылардың һәммесін де,
Шығып тұр біздің тұста бүгінгі заң.

Қызығып қызарғанға кеткендер көп,
Шен алып дәрежеге жеткендей боп.

Ойлады өз файдасын халықты сатып,
Қазақты ең керексіз еткендей боп.

¹ уәғдә — уәде

² рамат — салық

³ ұғылы — ұлы, перзенті

⁴ хәжәт — керек

Тұманға кірді қалың біздің қазақ,
Арты жар, алды тұйық — бұл не ғажап.

Адасқан ағайынға басшы болып,
Ішінде жол көрсетер адам аз-ақ.

Бас қосып киргизский интеллигент,
Біздерге халықтың қамын ойлау міндет.

Культура деген сөзді на практике,
Етпейміз не себепті осуществлять?

Милләтлар цивилизованный озып кетті
Оянбай енді жату не следует.

Ұйқысы ғафилдіктің басып кетті
Қазақты ояталық етіп һүммәт.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БҰРЫНҒЫ МӘҒИШАТЫ ¹

Қазақтың қандай еді мағишаты,
Бір күнде көшіп қонған рахаты.

Қайғы жоқ, хасірет жоқ, қыз-бозбала,
Түзеген бәсекемен салтанаты.

Кетуші ед көшбасшылар ілгері озып,
Жарасып өз форымынша саясаты.

Жарысып жас балалар жүруші еді,
Жаратқан үкі тағып жүйрік аты.

Жайлауға шыға айғыр суытушы еді,
Ыстықтың қалмайды деп зарараты ².

¹ мәғишат — тіршілік, тұрмыс

² зарарат, зарар — зия

Тізіліп көл жағалай қонушы еді,
Жарасып ақ үйлердің қияфаты ¹.

Көкорай шалғындарға бие байлап,
Байлықтың көрінуші еді ғаламаты ².

Жан-жануар рахатпен бір жасаушы ед,
Кіргендей бөлмесіне жер жәннаты.

Ішкен мас, жеген тоқ боп жүруші еді,
Түзеліп бозбаланың саяхаты ³.

Бүлдірген шиє тере кетуші еді,
Қыз-келіншек мырзалардың жамағаты.

Кеңейіп жұрттың фиғылы ⁴ ол уақытта
Нашарға тиюші еді шарафаты ⁵.

Ұл туып, келін түссе, қыз ұзатып,
Той болып ат шабушы ед бір ғәдәті ⁶.

Бек ғажап марқұмдарға ас беруші ед,
Фаш ⁷ болса халық ішінде инабаты ⁸.

Бауыздатып бағланды, құлын сойып,
Іше қымыз келуші еді сөздің шарты.

Қанікей, осы айтқанның бірі бар ма,
Айтылса сөздің кәміл хақиқаты ⁹.

Бұл күнде бұларды ойлап қайғы да жүр,
Бар болған данышпандар фарасаты ¹⁰.

Оқыған пайда берер жастарымыз,
Һәр істен болса мөгәр мағлұматы.

¹ қияфат — көрінісі

² ғаламат — белгі

³ саяхат — серуен, сапар

⁴ фиғыл — ниет, ындын

⁵ шарафат — игілік

⁶ ғәдәті — әдет

⁷ фаш — белгілі болу

⁸ инабат — сенім

⁹ хақиқат — рас, шындық

¹⁰ фарасат — көреген, сұңғыла

* * *

Үйренген халықпыз ғой кемшілікке,
Талпынып ұмтылмайтын кеңшілікке.

Осындай білінген соң мінезіміз
Кім де кім біздің жұртты елсініп пе?

Руссияда жиырма миллион бар мұсылман
Жері жоқ осылардың бір қосылған.

Мәселен біздің қазақ бұл уақытта
Тысқары рухани идарадан.

Бола алмай тілек қабыл хафалықта ¹.
Көруде жәбіршілік жүрміз һаман.

Қазағым көрмегенің әлі алдыңда,
Боларсың көне берсең мұнан жаман.

Босында аяқ қолың қимылдап қал
Бір күнде тыпырлауға келмес шамаң.

HҮНЕРМЕНЕН ХАСЫЛ ² БОЛҒАН НӘРСЕЛЕР

Һүнердың афзалдығын ³ еттім зікір ⁴,
Мұхтәрәм ⁵ оқушылар, жібер пікір.
Ғылыммен хасыл болған нәрселерді
Жазайын баян етіп, тыңдап отыр.

Ат жетпес алты айшылық алыс жолға,
Аз күнде жеткізеді бұл от арба.
Естілмес хабарларды жер шетінен
Аламыз телеграммен я ғәжибә ⁶.

Жүргізді автомобиль ат жекпестен,
Әмірі қолда болып теріс кетпестен.
Һүнермен от пен суды көлік қылып
Алыстан телефонмен жұрт гапләскен ⁷.

¹ хафа — уайым, қайғы

² хасыл — иемдену, дарыту

³ афзал — артықшылық

⁴ зікір — атап өту, еске алу

⁵ мұхтәрәм — құрметті

⁶ я ғәжибә — таң-тамаша

⁷ гапләскен — сөйлескен

Дариямен қара жердей файдаланды,
Бұрынғы қиыншылық жайға қалды.
Балықтай мұхиттарда жүзіп жүріп,
Ғамал ғып пароходпен қайда барды.

Дәхидә¹ хәйламенен аспанға ұшты,
Кезінде хажет болса жерге түсті.
Есімін воздушный шар деп қойды,
Халық бұрын көріп пе еді мұндай істі.

Телеграф және шықты сым темірсіз,
Иланып болған іске жұрт сенерсіз.
Үстіңнен жүргенменен көз көрмейді,
Әлбетте² қалайынша сіз білерсіз.

Машина жер астынан жүрді тағы
Ғажайып мұнысы да хиялдағы.
Не нәрсе өздігінен жаралмайды,
Һүнермен мұны тапқан пендедағы.

Берденке, бомба, мина, зеңбіректер,
Пистолет, револьвер, браунингтер.
Һәммәсі бұл уақытта болды тамам,
Қылатын жауға қару не керектер.

Машина электрический және келді,
Жарық боп май мен отсыз жана берді.
Түн болса шәһар іші күндізгідей,
Әлбетте, бұл әсері ғажап енді.

Сөз сөйлеп грамофон әнге салар,
Ғажайып мұнысы да хиялдағы.
Бұл сөзге көрмеген жан нанбас еді,
Не керек, халықтың көбі көрген шығар.

Телескоп дейтін нәрсе болды тағы
Нәрсені көрсетеді алыстағы.
Түймені түйедей ғып зорайтады,
Баяғы мұны тапқан һүнердағы.

Россияның завод пен көп фабрикасы,
Табылған соныменен халық файдасы.

¹ дәхидә — тағы да

² әлбетте — әрине.

Қымбатты арзан қылған сол екеуі,
Нашарға жеңіл келіп пұл бағасы.

Машина және шықты шөп шабатын,
Аз күнде жан қинамай көп шабатын.
Соқа бар егін салған һәм машина,
Секілді көп пайданы тең табатын.

Баспахана шықты кітап басатұғын,
Халыққа һүнер, мағариф¹ шашатұғын.
Арқылы газет журнал һәр тарафтан,
Хабармен халықтың көзін ашатұғын.

Һүнермен мәзкүрлерді адам тапқан,
Жалғыз-ақ біздің қазақ қарап жатқан.
Һеш бірін осы айтқанның істей алмай,
Қатардан кейін қалдық надандықтан.

Біздағы ғылым білсек етпес пе едік,
Ілгері озғандарға жетпес пе едік.
Дін, дүниеміз таршылықтан азат болып,
Һүнерлі халық атанып кетпес пе едік.

САЙЛАУЛАР ХАҚЫНДА

Шыққалы волост сайлау қырық жыл өтті,
Сол сайлау, байқасаңыз, түпке жетті.

Бай болып, мырза атанып, мал біткендер
Таласып волостыққа ақша төкті.

Еліріп біреу шықты би болам деп,
Кейбірі би түсетін үй болам деп.

Желікпей үшіншілер неге тұрсын:
«Қалайша аналардан мен қалам» деп.

Еліртер момындарды «сен де аттан» деп
«Малыңның арқасында бір шаттан» деп.

Қарашы, бұл қырсыққа не қыларсың,
Бишара әуреленер құр жатқан тек.

¹ Мағариф — білім

Фәленше ауылнайлыққа ылайық деп
Ынтымақ не қылса да қылайық деп.

Бір сорды бөйге атындай алып келер
Һәммәміз сертте мөхкәм¹ тұрайық деп,

«Бір атадан қалдым» деп шығар біреу:
«Сіздерменен бірге,— деп,— біздің тілеу».

Жолын алса, мәз болып ол кетеді,
Бермесе, қамыққандай көңілі жүдеу.

Сайлау басы төреге мың, мың ақша
«Жанында орыс жоқ па екен онан басқа?»

Стражник пен писірлер сүйінші алады
Бермей тағы болмайды һәм тілмашқа.

Волост болар мал шашып шығынданып,
Сайлау өтер осылай тынымданып.

Әбден болып алған соң расходын,
Бітіреді халықтан жылын да алып.

Кедей сорлы шолағын арықтатар,
Түк пайда жоқ, үйіне барып жатар.

«Фәленшемен табақтас болдым мен» деп,
Хатынына мақтанып осыны айтар.

Мұнымен мал шашылып ар кетеді,
Күшті әлсіреп, нашардан хәл кетеді.

Өтірікті расқа шығарам деп
Жалған іске ант беріп жан кетеді.

Нахақтан біріне-бірі бәле салып,
Білмесе ұрлық, білсе егер барымта алып.

Төбелес жанжал, керіс әңгімеге
Құмар-ақ болып кетті біздің халық.

¹ мөхкәм — берік, бекем

Тұрады төрелері кекірейіп,
Переводчик онан жаман шекірейіп.

Көп зарар біздің қазақ көрседағы
Демейді, мұндай істен бекінейік.

Мал шашып әлектеніп таласады,
«Мен көп, сен азсың» деп санасады.

Ес кетіп өліп талып волост болып,
Сонан соң халқыменен жарасады.

Үйіне ат тонымен барып түсіп,
Ризалық айтысар тағам жесіп.

Мысалы тоқылдақтың төубесіндей
Кетеді бір жылдан соң ұмытысып.

Құл кетті хан орнына таққа мініп,
Жұрт кетті жамандықты жатқа біліп.

Хәкимдер ¹ харамдан ² болғаннан соң,
Ұры-қары кетпей қайтсін атқа мініп.

Я пірім-ау, дәл осы істен не пайда бар?
Көбейер күн-күн сайын фитнелар.

Көз көрді бір парасын құлақ естіп,
Кісі өліп, сотты болып бірі айдалар.

Ағадан іні айрылды, атадан ұл,
Ағайын арзандады қымбаттап пұл.

Сатылды ғазиз ұждан ³ аз ақшаға
Ғәләмәті надандықтың емес пе бұл?

Өзіне өзі халық жаны ашымай,
Мал шашар боламын деп волостной.

Жұмсаса қандай жақсы болар еді,
На пользу образования народной.

¹ хәким — әкім, білгіш

² харам — арам

³ ұждан — ар, намыс

Беруден көздей жерге көлдей ақша
Құмары келе жатыр бір басылмай.

Кісідей арақ ішкен өуреленіп,
Я пірім-ау, кеткені ме халық осылай?

Қазағым, бұл ғадетті тасталық та,
Халықты тура жолға басталық та.

Волост, билік, ауылнайлық, выборныйлық
Қимайтұғын соншама падишаһлық па?

ҚАЗАҚ ЖЕРЛЕРІ

Мың жеті жүз отыз бір сөнасында ¹,
Біз кірдік Руссияның фанасына.

Һүнерсіз бостығымыз көрінген соң,
Қызықбас кім қазақтың баласына?

Жылында мың сегіз жүз алпыс сегіз
Қазналық, деді, жердің һәммесін да.

Тарылып жылдан жылға жер суымыз
Мұжықтың кетті бәрі қаласына.

Қадірдан халық билеген ақсақалдар,
Бұл іске фәһім ² назар саласың ба?

Темірді қызуында соқпай қалып
Нәсіліңнің көз жасына қаласың ба?

Кір жуып кіндік кескен хайран жерлер,
Мужыққа, хош аман бол, барасың да.

Қасиетті бабамыздың зияраты,
Қалдың ғой көшесінің арасында.

Моншаға зияраттың тасын алып,
Ағашын отқа мужық жағасың да.

² фәһім — ақыл, сана

¹ сөна — жыл

Таба алмай бір барғанда еш белгісін,
Көзден жас көлдей болып ағасың да.

Шалқар көл, аққан бұлақ, жайлы қоныс
Орман тоғай кетті ғой ағашың да.

Ойласам мұның бәрін хияли боп
Хафадан ішім оттай жанасың да.

Әуелде жерімізбен кіріп едік,
Тұрмақта ғәділдіктің саясында.

Айрылсаң қалған жерден осы күнгі
Топыраққа малды қазақ бағасың да.

Адасты ғақылынан қара халық
Білгіштер өзің хайлә табасың да.

Қазағым, жерің қайда ата мекен,
Қазақ қазақ болғалы мекен еткен.

Хазірде бәріңізді қуып шығып,
Орныға қала салып хахол жеткен.

Шығарған жер өлшеуге землемерлер
Қала үшін кеткен бізден жақсы жерлер.

Тәтті шөл, тұщы судың бәрі сонда,
Табатын бұған хәйлә қайда ерлер?

Зеңгір тау, аққан бұлақ, шалқар көлдер,
Кетті ғой бетегелі биік белдер.

Қысқарып жер кеткен соң өрісіміз,
Қалды ғой жатақ болып хайран елдер.

Ащы су бізге қалды шөл далалар
Жақсы жер қалдырмады егін салар.

Қалайша тау мен тасқа баға алады
Қоралы қой, қосты жылқы байларда бар.

Мінікей келді мужық көшкен бұлттай,
Қазақтың қояр емес жерін құртпай.

Көрдiң ғой бұл уақытта тарылғанын,
Алынбас илтифатқа ¹ жалынғаның.

Онбестен кісі басы десятина
Жер берсе сонда қазақ нешік хәлің?

МӘСЖІД ²-МЕДРЕСЕ ХАҚЫНДА

Қазақ жүр мұсылмандық жаласында,
Сайраңдап сахараның даласында.

Файда деп күндіз түні дамылы жоқ
Ғибадат ³ қылмай хаққа шамасында.

Дегенмен «мен мұсылман» іс бітпейді,
Бұл күнде жұрттың көбі дін күтпейді.

Қазақша киім киіп сөйлегенмен
Мойныңнан фарыз уәжіп ⁴ бір түспейді.

Ортаға жарар еді мешіт салсаң,
Намазды қаза қылмай барып тұрсаң.

Бір ғалым фазыл ⁵ заттан имам сайлап,
Байларың жәрдем беріп уақыф ⁶ қылсаң.

Дау десе ұмтылатын сорлы қазақ,
Дін десе шалқаятын болды қазақ.

«Мынауың өтірік» деп бетке түкір
Жоқ болса бұл сөзімнің орны, қазақ.

Қазақтың көп жерінде мешіті жоқ,
Жоғына себеп болған миссионер поп.

Екінші, халықтың өзі ықыластыз.
Не ғылып исламға ашылсын ход?

¹ илтифат — құлақасу, көңіл аудару

² мәсжід — мешіт.

³ ғибадат — дін жоралғыларын өтеу

⁴ фарыз уәжіп — міндет, борыш (діни)

⁵ фазыл — мейір

⁶ уақыф — діни мекемеге тарту

Бір адам хуфияттан ¹ ашса мектеп
Хакімге көрсетеді біреу қастап.

Көбінің ниет-фиғлы жаман еді,
Әйтеуір келе жатыр құдай сақтап.

Күн болды енді көзің ашарыңа
Байларың жәрдем беріп нашарыңа.

Жасың да жиһан кезіп ғылым іздеп
Надандық қармағынан қашарыңа.

Оңбассың бойда жүрсе бұл мінезің,
Теріс пе насихатым бұл біл өзің.

«Әйтеуір ата-бабам мұсылман» деп
Дүрмекті қоятұғын келді кезің.

* * *

Тәртіпті медресе жоқ бұл қазақта,
Салады сөбилерді тек азапқа.
Молдекем шарт жүгініп қаһар етіп,
Босатар күн батқанда әрең шаққа.

Бір бала езу тартып күлер болса,
Қытайша дүре салар сол сағатта.
Үш төрт жыл оқып шыққан болса мәгер,
Сонда да ұстармайды жазар хатқа.

Білмейді уазифасын ² кейбір молла
«Еліріп тақсыр» деген құр атаққа.
Кім өледі, кім қояды — тілегі сол
Көбінің байқасаңыз бұл уақытта.

Төқдим ³, төфһин ⁴, төхрисдә ⁵ жұмысы жоқ,
Күштейді әліф — би мен әбжадқа ⁶.

¹ хуфияттан — рұхсатсыз, жасырын.

² уазифа — міндет, борыш

³ төқдим — ұсыну, арнау

⁴ төфһин — өз-ара түсінісу

⁵ төхрис — ойша табысу

⁶ әліф — би өбжөд — әріп атаулары, ескіше

Халыққа қайтіп үлгі шаша алсын,
Мінезі хилаф¹ болса шарифатқа?

Сыйыныфтап² жылға бөлген нәмунә³ жоқ,
Һүнерлі болсын қайдан біздің халық.
Бұ айтқан барлық ғәйіп⁴ моллаларда
Хәлі емес істеушіде хақиқатта.

«Жылына пәлен сомға жалдадым» деп,
Күні-түн балаларын оқытмақта.
Отырса молла сордың қолы босап,
Бір іске ептеп қана жұмсамақта.

Ғылымды ғалыммененен хұрметтемей,
Әлбетте, мұның бәрі надандық та.
Орыны бала оқытқан таза емес,
Дәріс тыңдар қотыр бұзау, ешкі, лақ та.

Келер ме өздігінен бізді іздеп,
Қол созып ұмтылмаймыз мағрифатқа⁵.
Һүнерлі халықтардан өрнек алып,
Кел енді, бұл ғадетті тасталық та!

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНА ДІНИ БІР УАҒЫЗ⁶

Қазаққа дін хақында осы керек,
Мүбәда⁷ бұл секілді болса өрнек.
Духовный собраниеге біз қарасақ,
Дініміз қуат табар һәм бегірек.

Әр волоста бір указной болсын молла,
Кандидат һәм муәзін тұрсын жәнә.
Сайланып үшбу затлар халық тарапынан,
Емтиханды муфти алсын пәруа⁸.

¹ хилаф — қиғаш, теріс

² сыйыныф — класс

³ нәмунә — үлгі, өнеге

⁴ ғәйіп — айып

⁵ мағрифат — оқу-білім, ағарту

⁶ уағыз — үгіт

⁷ мүбәда — алда-жалда бола қылса

⁸ пәруа — қамқорлық, тауқымет

Русша білмек бұларға шарт болмаса,
Іс етсе шарифаттың фәрмәнінше ¹.
Никах, талақ, мирас, жаназа оқып
Указной балаға есім қойса.

Мәгерде уақыты бола алмаса
Указной бір молланы уәкил қылса.
Ләкин ² никах, талақ, мирас ісін,
Лайық өзі бітіру дауы болса.

Указной молланың хилаф ісін,
Әлбетте, оязной ахун тексерсін.
Ахундтан оязной болса хата,
Областной ахунд тексеріп мұны көрсін.

Областной ахундпен іс бітпесе,
Духовный собраниеге барып кірсін.
Ең шеті ғәділдіктің осы болып,
Һәммә ісі мұсылманның сонда тынсын.

Бір мешіт болсын нешік өр болыста,
Жамағат, расходын өзің ұста.
Және болсын медресе бала оқытуға,
Берсін бұған расходын земство.

Медресеге сайласын екі молла,
Бірі оқытсын мұсылманша, бірі орысша.
Педагогия төртібімен оқытсалар,
Қазағым, кетер едің сонда алға.

Айтылмыш екі учитель уазифасын
Һәр дайым земство беріп тұрсын.
Указной һәм кандидат һәм муэзин
Екі учитель бес жылда бір сайлансын.

Кім де кім уақыф ³ қылмақ болса мәгер
Мәсжід пен медресеге деп файдасын.
Лазим ⁴ мұндайларға рұхсат ету,
Указной молла алсын һәм метрикасын.

¹ фәрмән — өмір, бұйрық

³ ләкин — бірақ

² уақыф — хайыр, сыйлық

⁴ лазим — керек, хәжет

Бір адам, я бір қауым етсе жәһәд
Шығарып мешіт, медресеге пұл қаражат.
Тыймасын бұрынғыдай «болмайды» деп
Хүкімет бұларға да берсін рұқсат.

Һәммәсі осы тілек келсе орынға
Қанун ¹ боп бекітілсе бір формға.
Риза қазақ халқы болар еді,
Хүкімі шарифаттың тұрса қолда.

Жазылып тәуарихта қалсын аты
Бұл істің жүрген болса кім жолында.
Дін үшін һәм халық үшін бейнет көрген
Хор болмас жүрседағы қай орында.

Болғандай халықтың өзі бейне қас-ты,
Қылып жүр шарифатты аяқ асты.
Мәселен біреу сүйіп шарифатты,
Зарарына хүкім ² етсе қайта қашты.

Заманға қарай моллалар наданырақ,
Көбі қара қазақтан жаманырақ.
Білер білмес оқумен молла болып
Орынсыз сөзге ұмтылып көбі ұрыншақ.

«Білмеймін» деп, сірә, бір мойнына алмас
Хәлін білмес кейбірі бишарарақ.
«Шала молда дін бұзар» деген мысал,
Тек мұнан тәңірі өзі сақтағай-ақ.

НҮНЕРІН ХАЛЫҚ ФАЙДАСЫНА ЖҰМСАҒ ЖҮРГЕН ОҚЫҒАҒДАРЫМЫЗҒА

Жау жүрек, қыран көзді арыстаным,
Жан қыйып халық үшін қарысқаның.
Қатардан қазақ сорды қалдырмасқа
Бәйгеде ұлы дүбір жарысқаның.

Шешен тіл, фарасаттың саясында,
Ететін талмай қызмет данышпаным.
Атқан оқ, сермеген қол хата кетпей,
Түспейді табаныңа бар дұшманың.

¹ қанун — заң

² хүкім — шешім

Не қылса дертке шифа ¹ табылад деп,
Еуропа саяхлармен танысқаның.
Бір іске ғақылдаспақ болсаңыздар,
Уағдаға хилаф қылмай табысқаның.

Әуелі алла, екінші білер халқың
Риясыз көңліңіздің халыстарын.
Азуы алты қарыс айдаһармен
Кезекті сөз жібермей салысқаның.

Кезінде ғазиз жанды еттің фида,
Халқыңның жібермеске намыстарын.
Көздеген мәсәлләкке тез ерішіп ²
Хайырлы болғай еді шабыстарың.

Бір залым хиянатпен ³ тоқтатпаса,
Қатардан өздігіңнен қалыспадың.
Фасықтар бой көрсетпей үйде жатыр
Һүнерге құлаш сермей алыстадың.

Қамалға қарсы шапқан қаһарманым
Жәһәләт ⁴ микробларын тауыс бәрін.
Иншалла, халыққа берер үлкен төһсір ⁵,
Жерлерде екі талай дауыстарың.

Әлсең шаһид, ғазысың тірі болсаң,
Қызметке берер ажар құдірет кәрім.
Қазақты төрге сүйреп бір жеткізші,
Дін, дүние жемісі боп табыстарың.

ТЕРМЕ

Ғақлы көміл жігіттер,
Заманның көз сал халына.
Халқыңның ойла файдасын,
Өзің үшін налыма.

¹ шифа — дәрі, ем

² ерішу — жету

³ хиянат — жауыздық, сатқындық

⁴ жәһәләт — надандық

⁵ төһсір — өсер

Нашарларды жылатып,
Байлардың сатпа малына.
Көз жасына қаларсың,
Қарамасаң зарына.

Баса айтпасам болмайды,
Жүк тартатын нарыма.
Қайратың болса, ал көрсет,
Келді ыңғайлы жағыңа.

Бәйгеге қостым тұлпар дөп,
Ұқсап жүрме жабыға.
Алдымен келсең майданда,
Талас жоқ сенің бағыңа.

Көре алмаған дұспандар,
Ілесе алмас шаңыңа.
Басыңды тік бәйгеге,
Бір халқыңның ғамына.

Алаш деп ұран естілсе,
Кім бұрылмас қанына.
Фаһімлар деп айтамын,
Фарасатың барына.

Бұл уақытта кез көлдік,
Заманның мұндай тарына.
Асықбасаң көрерсің,
Мұны азсынсаң тағы да.

Хиянаттан бой тартып,
Шық ғаділет жағына.
Мұны істесең шығарсың,
Абройдың тағына.

ТАРШЫЛЫҚ ХӘЛІМІЗ ХАҚЫНДА АЗ МҮНӘЖАТ ¹

Жас орнына көзімізден қан кетіп,
Қолымыздан ата мирас ² заң кетіп.
Хүкім шариғаттың емес қолда,
Ғаділдікпен халық билеген хан кетіп.

¹ мүнәжат — жалбарыну, дұғасы.

² мирас — мұра

Аяқ асты болып қазақ қалды ғой,
Құр әншейін рухы қалып жан кетіп.
Шаһбазлар басшы болған милләтке
Аяғына қан түсті ғой мән кетіп.

Кім жазалы өзімізден көрмесек,
Төбемізге шығардық қой дәндетіп.
Сүлік болып қазақ қанын шаққан соң,
Ауызына салмай қайтсін аңдатып.

Әлі де болса ояналық аллалап,
Жалыналық жаратқан хаққа бәнде ¹ етіп.
Мезгілінде қару қылмай қимылдап,
Бұл уақытта тұрмыз енді хәл кетіп.

II

Ұйқыда жатыр қазақ көзін ашпай,
Кеттік ғой отқа күйіп өрттен қашпай.
Һәр халық айға кетіп жатсадағы
Біздің жұрт шегінеді қадам баспай.

Сахра, сахра деп қалдық надан
Һүнерлі халықтармен араласпай.
Басқа жұрт алтын, күміс мысалында
Простой біздің қазақ қара тастай.

Барына әркім сараң болып кетті,
Бай малын, һүнерпаздар ғылым шашпай.
Қазағым қырық ауызды бола қалар,
Шықса егер пайдалы іске біреу бастай.

Иттифақ ² жүзден бірі етер болса
Бытырап тоқсан тоғыз кетер тастай.
Хұррият ³, инсаният ⁴, хаққа ниет ⁵
Тұрмайды осы үш сөзді мәхкәм ұстай.

Бай, мырза, халық билеген ұлығымыз.
Файдасыз жемісі жоқ қу ағаштай.

¹ бәнде — адам

² иттифақ — бірлік, одақ

³ хұррият — бостандық

⁴ инсаният — адамзат

⁵ хаққа ниет — ақтыққа, растыққа

III

Аһ десе іштен қайнап шығар жалын,
Халықтың кім түзетер мүшкіл ¹ халін?

Далада көшіп қонған сахрауи
Халық еді біздің қазақ баққан малын.

Файдасыз зарарына жұмсаушы еді
Сарф ² етіп мал мен мүлік, хәйлә амалын.

Алданып көзі жетпей қалған жоқ па,
Махұрым сыбағадан жай қаларын?

Бихабар алдағы істен ғафил болып,
Қақпанның білмеуші еді құрылғанын.

Жиырманшы ғасырға қарсы тұрған
Шықпаса шаһбазлар бірлі жарым.

Талапты һүнер іздеп жастар шығып,
Көңілдің шығармаса хәстелерін ³.

Европа ғылымынан өрнек алып,
Қазақтың қуанамыз жанасқанын.

Мақсұтқа муафиқлы ⁴ ғылым тауып,
Тұқымын милләтке әкеп шашқай аның.

Тұманда мұнар һауа жол таппаған,
Халықтың жолға салса адасқанын.

Бихабар мағрифаттан саңырау қазақ
Мәз болып жүргеніне сақтап жанын.

Көзінен қан ағызып қойған жоқ па,
Қазақ ұғлы ұраны алаш барын?

¹ мүшкіл — қиын

² сарф — шығын, жұмсау

³ хәсте — ауру, сырқат

⁴ муафиқ — лайық, сәйкес

IV

Қазақтың өз тілінде жоқ матбуғат ¹,
Жаһиллік ² пен жалқаулық көп, жоқ әһмият ³

Дәртке ⁴ дәрмән ⁵ табиб ⁶ қайдан табылар —
Күннен күнге ауырлады мағишат.

Күн көреміз қайда барып алашым?
Білгіштерің хәл мүшкілін қарасын.

Сүйегі жоқ, тіске жұмсақ болған соң
Һәр кім жейді біздің қазақ баласын.

Аз емеспіз алты миллион халықпыз,
Әлхәмдулилла надандыққа ғарықпыз ⁷.

Жайымыз жоқ онан басқа мақтанар,
Сахрада дикарь болып қалыппыз.

Біздің жұрттың зәрредей ⁸ жоқ намысы,
Ғайрылардың ⁹ һүнәрменен жарысы.

Мағрифлі озып кетіп миллатләр,
Көз жетпейтін арамыздың алысы.

Надандық шәрбәтіне ¹⁰ мас болдық
Зарарға дос, пайдамызға қас болдық.

Үлкеніміз қадимлыққа ¹¹ жазылып,
Жәдид ¹² деген партияда жас болдық.

Мұнымыз да дұрыс емес — ойласақ,
Файдасы жоқ халқымызға — қоймасақ.

¹ матбуғат — баспасөз

² жаһиллік — надандық

³ әһмият — маңыз, мән

⁴ дәрт — құмар — ынтық

⁵ дәрмән — қуат, жігер

⁶ табиб — дәрігер, емші

⁷ ғарық — бату, қарық болу

⁸ зәрре — бүртік, мысқал

⁹ ғайры — басқа

¹⁰ шәрбәт — тәтті ішімдік, жүзім шырыны

¹¹ қадим — ескі, көне

¹² жәдид — жаңаша

Өзді өзіміз дұшман болып жүргенде,
Жарар еді басқаға жем болмасақ.

Айтқан сөзді алмайды қазақ тыңдап,
Тұрмас еді білгіштер сөзін бұлдап.

Халық файдасы деп біреу сөйлесе егер
Ант етсең де нанбастан тарқар шулап...

Кінәні жұртқа аударып ақсынамыз,
Ешнәрсе көрмегенсіп табсынамыз.

Дәреже ісімізде иттифақ жоқ.
Жіберіп ғақыл, назар халық сынаңыз.

▼

Бірлік жоқ алты ауызды халықпыз ғой
Қатардан сол себепті қалыппыз ғой.

Ғылым мен мағрифатты керек қылмай
Надандық шәрбәтіне қанықпыз ғой.

Көп әлі көргеніңнен көрмегенің,
Алынбас ілтифатқа көнбегенің.

У беріп бал орнына қамқорыңыз,
Жау болып шыққан жоқ па ел дегенің?

Көрерсің не болғанын сене берсең,
Һәр түрлі айтқанына көне берсең.

Соқырдай етегінен мықтап ұстап,
Соңынан ләббай, деп ере берсең.

Молла болсаң өсек көп ерген артқа,
Хакім болсаң күңкіл көп және халықта.

Һүнерлінің дұшманы көп болады
Сол себепті шықпайды ісі жарыққа.

Ғылым үйрен, ашылсын көзің, жастар,
Тәрбиеле өзіңді өзің, жастар.

Өзің біліп ешкімге айтпай қойма,
Білгеніңді тезірек халыққа шаш, бар.

Сонда тиер айдаңыз аймағыңа,
Кім оқымас рахмет пайдалыға.

Һәр нәрсенің фарқына ¹ көзің жетсе,
Алдаушының түспессің қармағына.

Білмегеннің зарарын көп көрдің ғой,
Аз беретін орынға көп бердің ғой.

Өз малыңды дей алмай өзімдікі,
Қорыққан күні біреуге тек бердің ғой.

Сөз асылын таниды фәһимлілар ²
Ахымаққа айтқаның жайға қалар.

Жұрттың бәрі бірдей деп ойламаймын
Түсінгендер бұл сөзден пайдаланар.

VI

Жұмыс көп біздің жұртта ұнамаған,
Нашар жоқ хорлық көріп жыламаған.

Шортандай шабақ жұтқан жалмауыздар
Тексеріп өз ғайыбын сынамаған.

Аяғын пайдалы іске бір баспаған
Ұмтылған өлімтікке бір аш таған.

Түйені түгіменен жұтсадағы
Харамнан нәфсі ³ тыйып бір қашпаған.

Һәр істі деп білеміз құдай қылған,
Жап-жақсы адамдарды бұлай қылған.

Ләкин әр кімге алла берді ықтияр
Бәнде өзі тапса керек фиғылынан ⁴.

¹ фарқ — айырма, мәніс

² фәһим — ес, зерде

³ нәфсі — жомарттық — нарлық

⁴ фиғыл — ниет, ындын

Шықса әгәр мыңнан біреу білген болып,
Халықтың файдасына жүрген болып.

Қазақтан һиммәт¹ еткен жан болмады,
Бұларға жәрдем көмек берген болып.

Милләтке қызмет етер һүнәрпаздар,
Фида етер шыбын жанды шаһбаздар.

Жүр ғой деп біздің үшін мұндай болып,
Қадірін біле алмады ғақлы аздар.

Мысалы қара халық үріккен қойдай,
Бақпаса кетуші ме еді қасқыр тоймай?

Дәрмен жоқ қолдан келер талпынғанмен
Хафа боп қайғырады бұларды ойлай.

Тәнің бар, мысалында жаның жоқ боп,
Сырт бүтін, жанып тұрған ішің шоқ боп.

Алмайтын айтқан тілді сорлы қазақ,
Өз обалың өзіңе болсын шоқ, шоқ.

VII

Бозбала, һүнәр, ғылым үйренбедің,
Ел кезіп, өсек айтып сүйреңдедің.

Әр қайсың хал қадәрше талаптансаң
Сендерге мен нахақтан бүйдермедім?

Атаңа дәулет бітсе бұлғақтадың,
Хисапсыз сөздер сөйлеп ыржақтадың.

Мәз болып мырза деген қошеметке
Буынып мықыныңнан ырғақтадың.

Бояумен сырладыңыз сырттарыңды.
Керіліп сипадыңыз мұрттарыңды.

¹ һиммәт — жомарттық, нарлық

Қарасам ішіңді ашып дене дөнеме жоқ,
Не десін надан демеі жұрт бәріңді.

Малға кедей болғаның жетілерсің,
Ғылымға кедей болғаның өкінерсің.

Хазірде құлағыңа кірмесе де
Файдасын ахырында бір білерсің.

Тағы бар кедей болса бір мінезі,
Бұдағы өз қырсығын білгізеді.

Қылды деп кедей қылса мені хұдай,
Фәтуа¹ мойындамай жүргізеді.

Ерте жатып, кеш тұрып керіледі,
Кәсіп қып мал табуға ерінеді.

Ертеңгісін ойламай хұдай ұрған,
Қайғы жоқ, ішпей, жемей семіреді.

Жер жыртып онандағы егін салса,
Өзіне аз олжа ма жері қалса?

Артығын сатып қант, шай мен киіміне
Хатын бала асырарлық жемін алса.

Және қыс мал жейтұғын шөбін шапса,
Онан соң басқа ретпен айда тапса.

Хәрәкәттән² бәрәкәт³ көрінген соң
Болмай ма ант ұрғанға бәрі де ақша.

Ене ме бұл айтқаным құлағыңа?
Бізге айтқан ғақыл ғой деп ұнады ма?

Хор болып желге кетсең хайран сөзім
Өкінбе жетпедім деп мұрадыңа⁴.

¹ фәтуа — шешім, келісім

² хәрәкәт — іс, қимыл

³ бәрәкәт — молшылық

⁴ мұрад — асыл мақсат, арман

VIII

Дарига, жігіт қайда һүнер тапқан,
Жан қиып қызмет етіп халыққа жаққан.
Ғайрат пен қырық кез жерден су шығарып,
Рахымет ізгі дуға алса халықтан.

Һүнерін халыққа сатып бұлданбаса,
Білгенсіп аз нәрсені сұмданбаса.
Халыққа хақ көңілден айт насихат
Не хайлә қала берсін тыңдалмаса.

Жігітті топқа салсаң әбден баптап,
Бойында һүнер болса тұрмас тоқтап.
Жабыдан туған болса мәстек болып,
Жерінде бас көтермей қалар оттап.

Үйренсін балаларың һүнер ғылым,
Өткізбей ойын ойнап бекер күнін.
Жатқанға жан жоламас дегендейін
Көрдің ғой замананың, міне түрін.

Жыламай жас балаға өмшек бермес,
Һәр хәжет ізденбесең өзі келмес.
«Алма піс, аузыма түс»,— дегенге
Халқым-ау, илансаңыз ешкім көнбес.

Патшаға көпдір айтар рижайміз ¹
Берілсе бәрі тегіс біз ризамыз.
Ғаділдік назаратын ² жібермесе,
Жұтаған хайуан кібік ³ қырыламыз.

Күн бар ма хиянаттан құтыларға?
Тең ұстап, бізді ұлық тұтынар ма?
Қой үстіне бозторғай жұмыртқалап,
Зорлықты бұрын көрген ұмытарға.

¹ рижай — өтініш

² назарат — басқарма

³ кібік — сөкілді

МҮДӘРРИС ¹ ӘФӘНДИГЕ ² ЖАЗҒАН БІР МӘКТУБИМ ³

З... әфәндия жолдадым хат,
Көре алмай дидарыңыз біз бұл сағат.

Мақсудым жатырқамай жанасуда,
Жан құмар жақсыларға біздің ғадәт.

Іштегі көп хәстәні шығаруға,
Етпекте болған едік машауарат ⁴.

Сіз болып Исламның хадимінен ⁵,
Сахаби ⁶ болып тұрсыз, зор мұхаббат.

Ғаламда афзал нәрсе болмас мұнан,
Бір қолда болса мегәр дәулет, һиммәт.

Ошақтың үш бұтынан тілеуменен,
Не уафа ⁷ дүниеде еткен хәят ⁸.

Заманның баһадыры сіздер болып,
Орнына келгей еді еткен хәйрият ⁹.

«Таңдағы тәңіріден» деп біздің қазақ,
Жетті ғой түбімізге сол ғәфиләт ¹⁰.

Қараңғы бір сарайда қамаулымыз,
Есігін кім ашады бұл жәһалат?

Әлбетте өңгелері сіздің қолда
Тәуекел, не тоқтау бар? Бар да қират.

Мендағы тілек шарын салдым сізге,
Һәр іске болғай еді саләхият ¹¹.

¹ мүдәррис — сабақ беруші

² әфәнді — мырза

³ мәктүб — хат

⁴ машауарат — ақыл, кеңес

⁵ хадим — қызметші, малай

⁶ сахаб — бас ие, қожә

⁷ уафа — адалдық

⁸ хәят — өмір

⁹ хәйрият — ізгілік

¹⁰ ғәфиләт — мешәулік

¹¹ саләхият — дарын, қабілет

Құтқарсақ жаһилліктен қамын ойлап,
Нәсліміз оқыр бізге рақымет.

Мұбада ешбір файда ете алмасақ,
Айтпай ма сол уақытта бізге ләғнат.

Олай болса, әфәндім, ұйықтамалық,
Енді оянбай жатуымыз болар ұят.

Хайыр хош, сәләмәт тұр ғазизіміз,
Хат язғушы Мир Яғкуб ибн Дулат.

ЖЕСІР ДАҒУАЛАРЫ ¹ ХАҚЫНДА

Дау-жанжал көп қазақтың жұрттарында,
Себеп бар фітнәнің шыққанында.
Әуелден әдеттеніп келе жатқан
Рәсім болған мынау бір ғұрыфларында.

Біздің қазақ халқының бір ғадеті,
Шарифат низамда ² жоқ бұл ғадеті.
Фітнәні көбейтуге себеп болып,
Рәсім боп бұзылмай тұр ғадеті.

Келе жатыр әуелден ғұрыфтай болып,
Мұнысы ұнамаған хұлықтай ³ болып,
Дау-жанжал арасынан арылмайды,
Берекесіз бұзылған жұрттай болып.

Хатын алу хақында жанжалдары,
Бұл мирас әуелгіден қалған бәрі.
Керсеңіз бұл күндегі жанның көбі
Болмайды даусыз хатын алғандары.

«Нешік?» десең, себеп бар бұған және
Бесікте жатар жаңа туған бала.
Бесікте жатқан ұл мен қыз балаға
Ата-анасы болады құда жәна.

¹ дағуа — дау

² низам — тәртіп, заң

³ хұлық — мінез

Бала өскенше өтеді қанша заман,
Уақыт қандай болады барса да аман.
Ақсақ, соқыр, саңырау, таз, сақау, мәжнүн —
Сондай бір зағифлықта¹ қалса тамам.

Жаман мен жақсы қалайша тең болады?
Зағиф адам һәр қашан кем болады.
Өскен соң бірін-бірі сүймей тұрса,
Оны нешік қосуға жөн болады?

Бір адамда бес жасар бала болса,
Біреуде бойжеткен қыз және болса.
Осы екі бала қалай лайықты,
Атасы ойламай ма дана болса!

Балаға бойжеткен қыз тең бола ма,
Айттыру осы қызды жөн бола ма.
Қыз жиырма жасында, бала бесте,
Атасының бергені ем бола ма?

Бір адамның хатыны өлген болса,
Өзі алпыс, жетпіс жасқа келген болса.
Айттырып он бес жасар қыз алады,
Атасына малды көп берген болса.

Кетеді осындайлар жөніменен,
Малының жұмысы жоқ көбіменен.
Ұлыққа ғарыз беріп дау қылады
Өзінің қашып барып теңіменен.

Мұнан кейін жанжалға кіріседі,
Арасында барымта жүріседі.
Мұның көбін халық қосса ықтиярсыз
Өз ісін тағы артынан біліседі.

Хеләл² хатын болады осы қалай,
Келеді көңілінің хошы қалай?
Ол хатынның табылар досы талай,
Осыдан хеләл бала тусын қалай?

Қуаныш ойлар қазақ көрейін деп,
Балама жаста қалың берейін деп.

¹ зағиф — жарымжан

² хеләл — адал

Осылай ойлап қызды айттырады
Мерекелі қызыққа енейін деп.

Реніш қуаныштың ахыр соңы
Һәр адам аңғармайды ғафыл соны.
Бір хатынның байы өліп тұл қалады,
Кереді ағайыны жақын соны.

Әмеңгер деп еріксіз оны алады,
Оның ісі қалайша оңалады.
Шарифатта жоқ жұмыс қайдан шықты?
Тұл хатынды алуға жол табады.

Және біреу бес-алты хатын алар,
Тең ұстамай мойнында хақы қалар.
Бұл жұмыс пайғамбардың сүннәті¹ деп,
Дәлел айтып оның бір шартын табар.

Алса алсын көп хатын тең ұстаса,
Әрбірін риза қылып жөн ұстаса.
Гүнаһкар болмағанда не болады,
Біреуінен біреуін кем ұстаса?

Пайғамбар көп хатынды алуы рас,
Бәрінің ризалығын табуы рас.
Пайғамбардың фиғылы һүммәтіне,
Әлбетте сүннәт болып қалуы рас.

Хатынның бәрін бірдей көреді екен,
Һәммасы риза болып сенеді екен.
Һәр біріне «сені артық көремін» деп,
Бір алтын білезікті береді екен.

«Сен мұны аналардан жасыр» дейді,
«Мен сені артық көремін жақсы,— дейді.
«Білезікті көрсетпе өзгесіне,
Сенің көңлің ризалық тапсын» дейді.

Бұл сөзге һәр қайсысы нанушы еді,
Соныменен алданып қалушы еді.
«Пайғамбар мені жақсы көреді» деп,
Көңілдері ризалық табушы еді.

¹ сүннәт — мұсылмандық міндеті

Бай қазақтар хатынды көп алады,
Сүннәті пайғамбардың деп алады.
Осындай ғәділдікпен ұстамаса,
Гүнаһқар боп бекерге неге алады?

Біреуін бәйбіше деп дәрежалар,
Екіншіні бала үшін және де алар.
Үшіншіні алады қызмет үшін,
Хисабы күн орнына бағаланар.

Төртінші және алады тұл хатынды,
Әмәңгер деп байы өлген бір хатынды.
Пайғамбардың сүннәті осылай ма?
Ықтиярсыз алады бұл хатынды.

«Әмәңгер» деген сөз жоқ шарифатта,
Қазақ өзі тауып жүр оны жатқа.
— Зәру болсаң, ал деген, бірден артық
«Сүннәтім» деп айтқан жоқ тағы халыққа.

Пайғамбардың сүннәті осылар ма?
Сүннәт деп мұны бізге борыш қылар ма?
Байлар тоқал алады қызмет үшін,
Осы да зәрулікке ¹ қосылар ма?

Екі адамның көңілі жақын болса,
Көңілі жақындықпен тату болса.
Бұлар құда болады жақын жүріп,
Соңынан өкінер, іс ғафыл болса.

Бұлар болса өз көңлін шамалайды,
Жөніне жас баланың қарамайды.
Қыз жаман боп, ұл бала жақсы болса,
Әлбетте, оны теңдікке және алмайды.

Жаман қыз жақсы хатын бола алмайды,
Ғұмыры таусылғанша оңалмайды.
Ғәділдікпен ұстамай, хорлайды ері,
Өле өлгенше теңдікке оны алмайды.

Әуелде никахланған ² жар еді ғой,
О да хұдай жаратқан жан еді ғой.

үлік — мұхтаждық, ділгерлік

Қалады бишараның обалына
Оныңдағы өз теңі бар еді ғой.

Адамның қызығады малына адам,
Адамдығын санайды тағы адам.
Баланың хор болуын ойламайды,
Қылады өз басының ғамын адам.

Біреуге біреу жақын жүрейін деп,
Құда болар сыр жайын білейін деп.
Бір-бірін сүймесе де құда болар,
Сонымен партияға кірейін деп.

Бірін-бірі тең көрмей қомсынған жан,
Дұрыс жүрмес қомсынып қосылған жан.
Махаббаты басқаға аударылып,
Харам бала туады осылардан.

Бір ғұрфымыз тағы бар біздің және,
Жөні осылай бұрынғы іздің және.
Кейінгі жас балаға қаратады,
Күйеуі өлсе бойжеткен қыздың және.

Біреу байдың малына қызығады,
«Құда боп қызымды ал» деп қыздырады.
Ақырында бұл адам кедей болса,
«Қызымды бермеймін» деп бұзылады.

Бір кедей қызын және малға берер,
Қыз риза болмаса оған не дер?
Қыз жылар көзінің жасын артып,
Алғанын шамасы жоқ қайта төлер.

Асығар ұлға қалың беру үшін,
Құда болар мереке көру үшін.
Біреу мал берейін деп келіп тұрса,
Қыз атасы бөгелсін ненің үшін?

Қуаныш сол — жас баласы мал болады,
Білмейді соңыра қандай хәл болады?
Ұл мен қыз бірін-бірі сүймегенде,
Мал берген ұл атасы дал болады.

Онан да қуанышты бұлай көрсе,
Фәтуәлі болып халық бұзбай көнсе.

Оқытса жас баланы ер жеткенше,
Дәреже болар еді хұдай берсе.

Татарлар дін қарындас өзімізбен,
Оның ісін көреміз көзімізбен.
Оларда біз секілді дау-жанжал жоқ,
Фәтуәлі болады сөзі бізден.

Ноғай қыз айттыруға асықпайды,
Жас балаға құда боп мал шықпайды.
Кәмелетке жеткенше оқу оқып,
Дәрежесі қазақтан аз шықпайды.

Жас қызға хұтба¹ оқиды молла тағы
Ризалығын білмейді сондадағы.
Жанжал болса, «мен никах оқығам» деп,
Гуалығын береді соңыра тағы.

Моллалар олжа алады, аямайды,
Жылаған көз жасына қарамайды.
Олжа алған соң жұмысын бітіреді,
Обал, сауап болғанын санамайды.

Осылары дұрыс па моллалардың?
Жүзінің ыстықтығы олжа малдың.
Дау-жанжал болмағаннан болғаны көп
Балаға жаста құда болғандардың.

Қалдырса осы айтқанның һәммаларын,
Азайтар еді қазақ бұл жанжалдарын.
Он жеті, он сегізге бала келмей,
Тоқтатса қыз беріп мал алғандарын.

Он жеті, он сегізге жасы келсе,
Ұл, қыз бірін бірі жақсы көрсе.
Өзінің сүйгеніне бармақ болып,
Атасына сонан мал алсын десе.

Жанжалсыз сонда жұмыс тынар еді,
Шарифат пен низамға ұнар еді.
Мүсәфірдің тыйылып көз жастары,
Халық арасы тыныштықта тұрар еді.

¹ хұтба — некеқияр дұғасы

ЖІГІТТЕР

I

Жақсы қыз бозбалаға пар болғандай,
Жігіті душар келсе, жар болғандай.
Теңі емес бір фасыйққа¹ берілсе егер,
Көңілі көтерілмей зар болғандай.

Ғұмыры қызғылықты зайғы² болып,
Мысалы кең дүние тар болғандай.
Жетпейтін төстігіне көп жамандар,
Ол күнде әлде қандай таң болғандай.

Сатылып кейбір қыздар кете барар,
Бағасы ғәзизәнің³ мал болғандай.
Қожасып «мал бердім» деп жаман шіркін
Жайы бар байқап тұрсаң паң болғандай.

Бишара өздігінен жол таба алмай,
Ғазиз бас әуреленіп даң болғандай.
Көрініп ғәриб⁴ хәлі тұр емес пе,
Бір міскін халық ішінде жан болғандай?

Бұзылды фәленшенің қызы десе,
Өзіне көрінеді ар болғандай.
Көлденең ағайындар ұнатпайды,
Халыққа соның үшін лаң болғандай.

Жұрт қалып осылардың обалына,
Секілді алушыға хәл болғандай.
Жиһаннан хорлықпенен өттім ғой деп,
Көзінен аққан жасы қан болғандай.

Келе ме осы ісіміз дұрыстыққа?
Көбіне көрінсе де сән болғандай.
Адамды мал орнына жұмсауымыз,
Бір емес бар қазаққа ғәм болғандай.

Сөндіріп ғәділдікті жүр ғой қазақ
Көңілді жарық етер шам болғандай.

¹ фасыйқ — бұзық, азғын

² заиғ — бекер, бос

³ ғәзизә — сүйкімді, сүйікті

⁴ ғәриб — мүгедек, сорлы

Қай күні бұл хиянат тоқталады?
Бір емес халық ішінде сан болғандай.

Я шәрғі, я низамға дұрыс емес,
Қазақтың қағидасы заң болғандай.
Бұл сөзім біреуге емес, көпке бірдей,
Хажеті кімге болса сол алғандай.

Мәселен кісі болса аңғартқаным,
Осы хәл өз басында бар болғандай.
Тең болып екі зайып қосылса егер
Арман не ол уақытта аһ, дарига-ай.

II

Болсын да ғақылыңа малың серік,
Һүнерлі сегіз қырлы сырың берік.
Дүние аз күн қонақ мысалында,
Болғаны жақсы емес пе өзіңде ерік.

Қадіріңді білмейтін жаман қызға,
Сөз жасытып құр бекер өтінбелік.
Жігітлікке муафық болса егер,
Бой тартып ол уақытта бекінбелік.

Ғұмырында рахатпен өтер жігіт
Ұнатып бір сұлуды алса көріп.
Жарасып бір-біріңе әзіл сөздер,
Отырса махбұбәңіз¹ қасын керіп.

Хайырлы хәлал зайып болып шығып,
Шүбәсіз² көз алартпай жүрсең сеніп.
Жүреді осылайша қосылғандар,
Тән басқа, жаны бірге секілденіп.

Және де құр сұлу деп қарамалық,
Сыр сыйфатын көрелік көз жіберіп.
Сырты алтын, іші фальші болып шығып,
Сан соғып, құрбыларым, өкінбелік!

III

Ойын күлкі жастықта гүл дейміз ғой,
Сауық сайран етелік жүр дейміз ғой,

¹ махбұбәңіз — сүйгеніңіз

² шүбә — күмән, күдік

Сыпайы сөз, сынық тіл мүләйімсіп,
Әдеппенен қатты айтпай сіз дейміз ғой.

Сухбат ¹ еткен сағатың жылға хисап,
Дүниенің қызығы қыз дейміз ғой.
Сахипжамал болсын деп құрбы ішінде,
Жан фида мал тәрік қып іздейміз ғой,

Мәселен анау артық тауып кетсе,
Бірімізді біріміз күндейміз ғой.
Кере алмаслық мұбтәла ² көп хафаға
Сүйгеннен айрылып жүрмейміз ғой.

Риядан болса да көзге алдап,
Мысалы басқаменен күлмейміз ғой.
Алуан-алуан шарты бар жігіттіктің
Хата қылмай еш бірін күйлейміз ғой.

Тоқта, бірақ осыдан пайда бар ма,
Хатамызды өзіміз көрмейміз ғой.
Ұзын сөздің қысқасы, құрбыларым,
Һүнер афзал бәрінен білмейміз ғой.

ЖҰМБАҚ

Һәр түрлі бір түбекті аң жайлаған,
Арыстанды бастық қып хан сайлаған.
Айдаһар, жолбарыстан уәзірі бар,
Батырдың ғайратына жан таң қалған.

Дос болған піл мен қасқыр және барыс,
Һәр түрлі сый зияфат ³ ала барып.
Күшті аңның бәрі өзіне қараған соң,
Аузына түскен басқа аң домаланып.

Бұл арыстан мәнзилінде ⁴ мекен еткен,
Қанша аңның қаһар етіп қанын төккен.
Болса да қанша ғайып бетке айта алмай
Күңкілдеп ұсақ аңдар жүрген шеттен.

¹ сухбат — өңгіме

² мубтәла — душар

³ зияфат — тарту-тәралғы, сыйлық

⁴ мәнзия — тұрақ

Арыстаннан ұсақ аңдар не көрмеген —
Төрісін төсек қылып, етін жеген.
Бетіне қарсы келіп шақылдаса,
Не қалды ол байғұсқа енді өлмеген.

Осылайша қанша заман өткен екен,
Арыстекең ойға алғанын еткен екен.
Бір зауал ¹ һәр камалға ² деген мысал,
Батырға бір күн зауал жеткен екен.

Азырақ басқа жерде аң бар екен,
Оларда ғаділшілік заң бар екен.
Арыстанның қол астынан аз болса да
Иттифақлы аңдары, һүнерлі бір хан бар екен.

Бір һүнер бұл ойлаған етейін деп,
Мықты аңның бастығына жетейін деп.
Ғаламға мәшһүр ³ аңның ханы атанып,
Дүниеден сол есіммен өтейін деп.

Арыстан мен сол ниетпен соғысты бұл,
Шығарды қарап тұрып жоқ істі бұл.
Аз аңдар көп аңдарды жеңіп кетіп,
Жерінен алды арыстанның қонысты бұл.

Бұл аңдар сұрша ғана мақар екен
Ғайратлы һәм хәйләлі шақар екен.
Арыстанды қарап тұрып масқаралап,
Бұл күнде жәзирада ⁴ жатар екен.

Көрдің бе арыстекемнің мерт болғанын,
Жеңіліп дұшманынан дерт болғанын.
«Ісімнен гүнаһ сұмдық болды ма?» деп,
Зұлымдық қылмасқа енді серт қылғанын.

Отырып бір күн арыстан ой қылыпты,
Халық жинап тәубе қылып той қылыпты.
«Хиянат күшті әлсізге етпесін» деп
Аңдарға әмір шашып, қойдырыпты.

¹ зауал — жойылу, кек қайыру

² камал — жетілу

³ мәшһүр — атақты

⁴ жәзира — арал

Тойына шақырмаған жан қалмаған,
Түлкі, қарсақ, құлан, киік, суыр, қоян.
Қасқыр, аю, бұғы, марал, борсық, тышқан,
Хайуанның жыбырлаған бәрі барған.

Арыстанға бұлар айтқан ғариза хәл:
«Мекенен біздің еткен қасқырларды ал,
Жерлерде бұлар жүрген біз жүрмейміз,
Біздерге күн көрсетпес осылар дәл.

Дұшманы жуас аңның қасқыр, қабан,
Жолбарыс, айдаһар да фиғлы жаман,
«Тіл тигізіп достарымды сөктіңіз» деп
Арыстан той тарқатып ашуланған.

Жанжалмен тарқаған той болды тағы
Тағы да жиналысты ан баяғы.
«Хорлыққа өлтірсең де көнбейміз» деп
Ән қосып нашар аңдар ал шулады.

Той тарқатып тағы арыстан шатырлаған,
Көбіне жанжал үшін қаһар қылған.
Үшінші рет жұрттың бәрін қайта жиып,
Бағзы нашар аңдарды шақырмаған.

Арыстанға бұл байғұстар өкпелеген,
«Ұстайсың бізді хорлап шетке» деген.
Арыстан айтқан: «сіздердің керегің жоқ,
Мәжілісті бұзасыңыз текке» деген.

Бұлардың қалды сөйтіп көз жасына,
Кім білер хорлық келмей өз басына?
Қылмады арыстан уафа төубәсіне,
Аңдардың тоқтау салмай ғауғасына¹.
Өзі еткен өміріне хилаф келіп
Сақина тілеп алды сау басына.

Сол аңдар емес, дейді, әлі тыныш,
Топтанып ғақылдасқан күнде жиылыс.
Бұларды өзім барып көрмесем де,
Наныңыз, оқушылар, бекер емес.

¹ ғауға — ү-шу, айғай-жанжал

Ойыңа қалай келсе, солай түсін,
Сыртын көріп құр қойма, аңғар ішін.
Өңдегімдей айтуға қаймығамын,
Секілді еді осылай көрген түсім.

НАСИХАТ ҒУМУМИЯ

I

Бұл жазған, замандастар, насихатым,
Емесдур риядан¹, хақ ниетім.
Көңілі ашық, көзі өткір інілерім,
Әр түрлі мұһим² істен пайда алатын.

Базары һүнер ғылым ашылғанда,
Лайық емес сіздерге құр қалатын.
Жан фида ғылым үшін мал тәрк ет,
Артылсын күн-күн сайын мәғрифатың.

Пайда жоқ іс өткен соң бармақ шайнап,
Алып қал осындайда бар хажәтің.
Алмасаң айтқан тілді, ғазизлерім,
Күн болар өкінішпен зарланатын.

Нанбасаң өздеріңіз ойлап қара,
Бұл айтқан болмас теріс дәлаләтім.
Әлбетте, кеше болсаң қала бердің
Барларың ұғарсыздар фарасатың.

Біреуден екеу афзал, екеуден үш
Қосылсын һәммәңіздің иттифақың.
Жүргенмен жеке-жеке іс бітпейді,
Байқасаң фікір етіп мұның фарқын.

Ішінде темір тордың шынжырлауы
Жатқанын көрмеймісің хайран халқың.
Көп қуып, қорқақ едік, батыр қылды,
Біздерге енді не бар аянатың?

Біз онша сатып алған күл емеспіз
Һәр кімді төбемізге шығаратын.
Болады өбігер заман деген осы,
Байқасаң, алаш ұғлы азаматым.

¹ рия — ішмерез, өкіжүзді

² мұһим — маңызды

II

Шығады асыл тастан, хүнер жастан,
Тәрбие тәуір болса әуел бастан.
Мысалы ғылым таппақ сол секілді,
Бұлақтың бітіп жатқан көзін ашқан.

Жігітке талаптанған мың рахымет,
Файдасын ғылымының халыққа шашқан.
Жаны ашып нашарларға хызмет етіп,
Салса егер түзу жолға болса адасқан.

Халық үшін жанын қиып шыққан болса,
Хайырлы һәр қадамы болсын басқан.
Көрсетіп тар орында таудай ғайрат,
Құтқарса мұхтаждықтан болса сасқан.

Қазақ хор болар ма еді көп болса егер,
Шаһбазалар осы айтқандай хүнері асқан.
Немене бұл күнгі хәл ойлап тұрсақ,
Жақсымыз өз файдасын құр қарасқан.

Азырақ дәулет біткен кісі болса,
«Мен баймын, сен кедей» деп мал санасқан.
Болмаса бірлі-жарым талапкерлер,
Бозбала хүнерпазбен жоқ жанасқан.

Һиммәтсіз байларымыз бәрі надан,
Хайыр, ихсан ¹, иганатдан ² аулақ қашқан.
«Анау артық, мен кейін қалам ба?» деп
Өзді өзі хәсәтлікпен ³ құр таласқан.

Молдалар айдалы іске уағыздамай,
Керексіз ұсақ сөзбен бахасласқан ⁴.
Құзғындай қызыл көрген барар жетіп,
Кісіні көрсе билер бір дауласқан.

Үйінде ғәділдігі ұмыт қалып,
Биекем келуші ме еді пара алмастан?
Уаллаһи, көзім көрді мұның бәрін,
Наныңыз, жалған демей, шын растан.

¹ ихсан — жақсылық

² иганат — жылу, жәрдем

³ хәсәтлік — күншілдік

⁴ бахас — бәсеке

III

Һүнерпаз қара жерге салар қайық
Жиһаннан алар тағлым қанат жайып.
Һәр жердің тамашасын көзбен көріп,
Жастықта өтер сайран болып ғайып.

Тұрғанда бойда қуат жүрген жақсы,
Аяғың бір күн қылдан кетер тайып.
Басыңды тауға да соқ, тасқа да соқ,
Отырма бір орында құр мұңайып.

Жүргеннен тіпті қарап айдалырақ
Күнінде үйренсең де жалғыз хәріф¹.
Тамшыдан тама берсе, болар дария,
Кетпей ме ахырында бір молайып.

Қылжақтап екі ауылдың арасында,
Не айда жүргеніңнен құр сорайып?
Бай болып Һүнер білсең тіпті жақсы,
Зор қару дәулетіңді бұл сақтарлық.

Тым артық кедей болсаң оқығаның,
Білгенге қиын емес кету байып.
Мағлұмсыз мал дәулеті уақытша
Бүгін бай, ғажап емес ертең ғәриб.

Дүниеде кедейлік жоқ Һүнерпазға,
Түседі ләхытқа бірге барып.
Мысалы надандықтың қараңғы түн,
Білгеннің жүрген жері бәрі жарық.

Бұларды айту бізден, істеу сізде
Мұбәда іні болса үлгі аларлық.
Ғибрат дүниеден алар болса,
Көрінеу тұр кісіге сөз ұғарлық.

Қызына айтып келінге байқатқандай
Мағнасы көпке бірдей сөз шығардық.
Түсінер ишараға фәһімлілер
Түс ашып «сол солай» деп не қылалық.

¹ хәріф — өріп

IV

Майда бол жігіт болсаң тал жібектей,
Жақсы емес қатты болу тікенектей.
Ғылымың болсадағы ұшан-теңіз,
Файда жоқ өз халқыңа қызмет етпей.

Көрген мен көрмегенде көп фарық бар:
Ашылмас жігіт адам сыннан өтпей.
Лайықсыз ерсілікке арандама
Нәр істің мазмұнына көзің жетпей.

Фибрат ал жақсыларға жақын жүріп,
Қаша гөр жамандықтан аулақ шеттей.
Не нәрсе талаптансаң табылады,
Уафа жоқ ер жігітке жафа¹ шекгей.

Мысалы хәрәкеттің сол секілді,
Алмассың егін орып тұқым сеппей.
Файдаңды жақсы болсаң тигіз көпке
Жатырқап һеш адамды сыртқа теппей.

Кезінде кезең жерден қосылып қал
Бәйгеге ұлы дүбір өткен көктей.
Мақсұты хасыл болып ойындағы
Илаһим² ер тілегін мақбұл³ еткей.

Тәуеккел кемесіне мініп шыққан,
Ғылымның талиблары⁴ нұрын төкпей.
Аз біліп көпке ғашық болғандардың,
Ләззәті⁵ таңдайынан жүрген кетпей.

Қанағат көп білдім деп етпе һүнерге
Көре бер басқалардың азын көптей.
Жасында қалсаң махрұм сан соғарсың
Болмайды жаман нәрсе өкініштей.

Шалқайып үйде жатсаң дәнеме жоқ
Сарф етіп ижтиһатпен⁶ малын төкпей.
Таппасаң дертке дауа, ғазизлерім,
Хафасы жұрттың қалың ауыр дерттей.

¹ жафа — азап

² илаһим — хұдайым

³ мақбұл — қабыл

⁴ талиб — талапты

⁵ ләззәт — рахат тисіну, құмары қану

⁶ ижтиһат — тырысу, жанталасу

Шәкірттерді өтейінші бір жанап,
Шетке ұстамай сіздерді де бір санап.
Неше түрлі бұл заманда ғылым бар,
Үйренуге пайдалысын қыл талап.

Өзіңнен зор кітаптарды көтеріп,
Мағынасын білмей жүрме құр қарап.
Бірін сөгіп, бір хәлфені мәдахлап
Көше таптап, қыдырып, жүрме тарап.

Ата-анаң, ел-жұртың көп үміткер,
«Фәленше жан келеді», -деп, -«іске жарап».
Сол үміткер шырағы сіз болсаңыз,
Үміт босқа шықпасын, ұмтыл бірақ.

Хәрәжәт ¹ кем көбіңде болса дағы
Мұхтаждыққа не түрлі оқы шыдап.
Мехнәттан ² рахат болмай қалмас
Бір көрерсің пайдасын ахыр, шырақ.

Орысша білмек қазаққа бек ләзім,
Россияда болған соң біздің тұрақ.
Сусыныңды бардағы қандырып қал,
Мысалы ғылым жатқан ағып бұлақ.

Газет, журнал оқы да мағлұмат ал,
Көз жіберіп һәр іске салып құлақ.
Аршын жұтқан кісідей қақырай ма,
Намыстанбай, білгеннен үйрен сұрап.

Көздің жасын құрғатар жігіт қайда?
Таршылықта қазақ тұр біздің жылап.
Жүріп, жастар, араға жақындастыр:
Біздің халық һүнерден жатыр жырақ.

Құрт жайлаған тамырын қу ағаштай,
Бір күн сынып не болдық кетсек құлап?
Кім қызықпас жүрегін бір жалғауға
«Мені же» деп алдында жатсақ сұлап?

¹ хәрәжәт — ақша

² мехнәт — бейнет, азап

VI

Әуелі үйренетін бір ғылымың,
Өзіңнің мұсылманша дін ғылымың,
Шарттарын исламның кәміл білсең,
Ахиреттік азық берер шын ғылымың.

Бұйырған, тыйған ісін шарифаттың:
Секілді фарыз, уәжіп мұны ұғуың.
Хат жазып, түркі танып, құран оқып,
Қираәт¹ қағидамен² жүргізуің.

Мұғалім аз оқумен бола қалсаң,
Мәзкурларды сәбилерге білгізуің.
Мұдаррис үлкен ғалым болғың келсе,
Шаһардағы ғали³ медресеге тұр кіруің.

Екінші хажет ғылымың орысша дүр,
Өзіңе бек файдалы тіл білуің.
Қараған мемлекетің низамы не?
Мұны білсең сақталар дүниелігің.

Россияның закондары өз тілінде,
Көрдің бе білмегенге зор қиынын.
Әлбетте, һәм русша шығарады
Һәмме кітап, рисала⁴, газеттерін.

Һәр түрлі халыққа деген бұйрықтарын,
Жазбайды біздің тілде бірде бірін.
Көзіңнің шарасы бар, көңілің соқыр,
Немене білмеген соң көрген күнің?

Әуелде біздің қазақ қорқып еді,
Баланың ыхтимал⁵ деп бұзылуын.
Шоқынып солдат болып кетеді деп,
Қайтерсің білмеген соң іс мазмұнын.

Кеш біліп, кенже қалып көп fayдадан,
Жібергені сол емес пе жер мен суын.
Жол тауып әлде болса данышпандар
Дұшманның құлатқай-ды тіккен туын.

¹ қираәт — әндетіп оқу

² қағида — ереже

³ ғали — жоғары

⁴ рисала — шығарма, кітапша

⁵ ыхтимал — қалай ма қалай

VII

Кім жақсы халық ішінде байлар жақсы,
Кедей жақсы дегенді іздеп тапшы.
Рас қой байлық артық екендігі,
Орныменен дәулетті, байлар, шашшы.

«Мал бітсе, соған бітсін!»— деп айталық,
Халыққа жомарттықпен болса басшы.
Не пайда бәхил¹ болып құр жинаса
Ондай пасық сараңнан алыс қашшы.

Мәз болмай мыңдап жиған малыңызға
Ұмтылып ғылымға да көзіңді ашшы.
Көре алмай біреуіңнен бірің ассаң,
Өзді өзің күншілдікпен болма ащы.

Бірінен бірі тәғлим² алмақ үшін,
Бұл күнде жердің жүзі араласты.
Білуге білмегенін құмар болып,
Нәр қайсы өрге ұмтылып жағаласты.

Азы көптен қорқып та қарап тұрмай,
Нүнер, ғайрат, білімін шамаласты.
Бойға сенген биіктер жайға қалып,
Талаптанған нашардың амалы асты.

Ұл, қыз демей баланы оқыт, қазақ,
«Пәлі, делік сонда біз, мынау асты».
Қазақ ойлар балама қалың берсем,
Оң жағымда отауым сонда ұнасты.

Мұны пайда деп білме балаңызға,
Тұсау салып аяққа байлар басты.
Үш бұтынан ошақтың шетке шықпай,
Үйде отырып жасытар гауһар тасты.

Ата малы сенгені болып кетіп,
Жалқаулыққа салыну жарамас-ты.
Тәрбиесіз тоң мойын бай баласы
Қайтарып жүр әр жерде ыхыласты³.

¹ бәхил — кешіру

³ тәғлим — үйрену

² ыхылас — шын көңіл

VIII

Бір айтпадым көп айттым керек һүнер,
Бұл айтқанға халықта көп пе көнер.
Бұл заманда, көз салсаң, бір мінез бар:
Дұрыс сөзге табылмас кісі сенер.

Сондадағы сөйлемей тұра алмас тіл,
Жалғандықты хақиқат ахыр жеңер.
Жатқан зарды ішіңнен шығармасаң:
Ойда нең бар?— жұрт сені қайдан білер?

Жуан қоныш, кең қолтық қазақтар деп,
Құлағынан тұмақтың тартып күлер.
Өтірік деп айтуға тағы орын жоқ
Намыстанып, көргенде көңілім жүдер.

Азын-аулақ болмаса саналылар,
Бозбалалар көбіңнен үздім күдер.
Мыңнан біреу шыққанда басшы болып,
Жүзден біреу шықса екен соңына ерер.

Һәр тайфадан ¹ бір білген болып тұрса,
Сонда жұртқа шүбһәсіз үлгі берер.
Халық файдасын күзетсе осылайша,
Ісімізге, әлбетте, береке енер.

Бұл айтқанның махрум һәммесінен
Қалсақ бізді халыққа кім теңгерер?
Қайтіп тұрсын үндемей білген адам
Ғақылы дария, көзі өткір, көңіл шебер?

Алла жаққан кеудеде оты болса,
Су бүрккенге бәнденің қайтіп сөнер?
Тамшы қаны, қалғанша шыбын жаны,
Шаһбазлар білгенін жұмсап көрер.

Жеті өлім жоқ, біреуден — құтылу жоқ,
Ахыры — тәқдир ² жеткенде бірақ өлер.
«Топырақты үйден жаз» деп сұрайтын
Жаны тәтті жақсылар бұған не дер?...

¹ тайфа — тайпа

² тәқдир — тағдыр

IX

Ағайын барды күндеп көре алмайды,
Жоқ болса жомарттық қып бере алмайды.
Кеткені берекенің сол болмаса,
Білмеген білген тілін неге алмайды?

Екі көз бір-біріне дұшман болып,
Болса да қандай жақын сене алмайды.
Ұрысса хатын-бала әлде қандай,
Үйіне бір-бірінің ене алмайды.

Ғұмыры ит жығыспен бара жатыр,
Белгілеп бірін-бірі жеңе алмайды.
Көлденең ағайындар дәлелат¹ қып
«Сіз бүйтіп бұзылмаңыз» дей алмайды.

Бастаса файдалы іске біреу шығып,
Соңынан көмек беріп ере алмайды.
Мал беріп жамандықты сатып алып,
Берсең де жақсылықты тек алмайды.

Арада фітнаның өрті жанса,
Құйса да туфан² суын сөне алмайды.
Әуре боп бірін-бірі жоғалтам деп,
Татулық иттифаққа келе алмайды.

Дау десе жаны құмар бишараның,
Онымен неш бір нәрсе өне алмайды.
Аударып хақ фиғылын бұзықлыққа,
Жүре алмай түзулікпен оңалмайды.

Береке кәсібінде болмаған соң
Түзеліп неш шаруасы оралмайды.
Біреуі біреуінен артық болса,
Бір-бірін илтифат пен тең алмайды.

Дұшманы сырттан болған жеседағы,
Онда да тізе қосып кек алмайды.
Жамандап бірін-бірі мұқатса да,
Ешкімнен мұның жөн деп шен алмайды.

¹ дәлелат — делдалдық, ара ағайыншылық

² туфан — топан суы

Х

Құл десең биді күледі,
Құл десең құлды өледі.
Асыл дегдар заттарды
Мақтанбай әркім біледі.

Іші алтын, сырты мыс
Білмегенсін жүреді.
Сезікті адам секіріп,
Мадақтап өзін көреді.

Тәңірі жаққан шам-шырақ,
Су құйсаң қайтып сөнеді.
Намыстанып орынсыз
Абройын пенде төгеді.

Пенденің тілі сүйексіз,
Жеңілсе де жеңеді.
Орынсыз іске матассаң,
Жамандық сонан өреді.

Ықлассыз кейбір надандар,
Тасқа егін себеді.
Ақымаққа айтқан нәсихат
Дәл осымен тең еді.

Пендемін деп жүр мәз болып
Дүние жүзі кең еді.
Өскен жігіт миау боп,
Кімге ғибрат береді.

Алтыныңды мыс етіп,
Бос сөзден не өнеді.
«Аздан тұтын асылды»—
Данышпандар деп еді.

Жүгенсіз кеткен бас асау
Айтқанға қайтып көнеді.
Көңіл батыр, тіл қорқақ,
Айтатын сөзім көп еді.

ХІ

Қыздырманың қызыл тіл
Түбіңе жетер — соны біл

Пайдасы жоқ тиындай,
Сөз байлығы дария Ніл.

Күле кіріп, күңірене —
Үйіңнен шығар ол құрғыр.
Көз алдыңда бір түрлі,
Шыға беріп шашар сыр.

Тілімді алсаң, жігіттер,
Ондайлардан аулақ жүр!
Жақтай жүр афзал заттарды
Бейне бір сөзі ол бұлбұл.

Жарысқа салсаң жаратып
Озатын мыңнан бұл дүлдүл.
Саяхатшы біз бенде
Сайраңдауға дүния гүл.

Бейхабар жатба, жас ұлан,
Шығып тұр хазір һәрбір тұр.
Һүнерден алып үлесті,
Халыққа шашсақ болар нұр.

Қатын бала асырап,
Мал жиғаның бұлай тұр.
Хайуаннан артық қай жерің
Надан болып жүрсең құр.

Жақсымен өткен мәжіліс
Бір сағаты бейне жыл.
Жаманның сенбе сөзіне,
Тайдырып кетер жіңішке қыл.

Дегенге «доспын» тез нанба:
Сырын біліп, көңіл бүр.
Аяғыңды байқап бас,
Кез келмесін қазулы ор.

XII

Шікірейіп, я жігіттер, кетпелік,
Инсанлыққа ерсі жұмыс етпелік.
Қарастырып халық пайдасын жабылып,
Көмек беріп мұхтаждарға көптелік.

Файдасы жоқ исафтан ¹ бой тартып,
Керексізге бекер малды төкпелік.
Кәдәри хөл біреу шықса талапкер
Рәд ² қылып хәсәдліқпен сөкпелік.

Қайда қалған өткен заман қызығар?
Омыраулап күшке салмай, етпелік.
Әлде қандай заман болар алдыңда
Ғафилдықта бекер шулап өтпелік.

«Мынау керек» деген істен құр қалмай,
Нашар істен шама келсе шеттелік.
Халыққа келсе мұбада бір таршылық
Мұны, әлбетте, басқа демей, дерт делік.

Сүйекке сіңсе, пайда бермес, жамағат,
Жақындатып бойымызға ертпелік.
Тың кезіңде қалған жақсы қимылдап,
Тұрса тәуір үнемі бізге ерік беріп.

Кіріспекші болсаңыздар бір іске,
Уәдені бұза бермей ет берік.
«Мынау ісің хата» деген кісіні
«Сөкті мені»— дей көрмеңіз жек көріп.

Басқаларды кемге тұтпа, мырзалар,
Өзіңді өзің әлде қандай биік көріп.
Екі жүзді бола көрме, асылым,
Сырттан сөгіп, мәдих етіп бет көріп.

Ертеңіне қалма ұмытып, шыншылым,
Достарыңа бүгінгі күн серт беріп.
Сырты дос боп жүрген болса, іші жау —
Ондай итке: «Маңайымнан кет» делік.

XIII

Ғибрат жаздым жасқа еткен талап,
Қасыңнан ұран салып өттім жанап.
Желікпей, жүйрік болсаң, тұра алмассың,
Кермеде арғымақтай тұрған жарап.

¹ исаф — төгіп-шашу

² рәд қылу — кері қеғу

Һәр баптан шешен болсаң сөйленерсің,
Бұлбұлдай бақшадағы бейне сайрап.
Күніңде қызғылықты қимылдап қал,
Тіл мен жақ, байланарсың бір күн әлі-ақ.

Һүнерден бозбалалар үлес алмай,
Махұрым үйде отырып қалма қарап.
Сен өсіп кәмалатқа жеткеніңше,
Базары бұл ғылымның кетер тарап.

Тарылып дін дүниеміз бара жатыр,
Япырмау, білген бар ма бұл не ғажап?
Ойламас ертеңгісін не болар деп,
Салынып жалқаулыққа біздің қазақ.

Һәр түрлі кемшілікті ғибрат қып,
Етеді басқа жұрттар бізді мазақ.
«Бекер» деп құр кеудеге сала бермей,
Бізге де лайық қой мойынға алмақ.

Жарысып жұрттың бәрі Һүнерменен,
Болып тұр қалам, сия қару-жарақ.
Білімді мыңды, білекті бірді жығар,
Халықтың артуына Һүнер сәбәп.

Тәуфиқлы ¹, инабатты ² болсаң, жігіт,
Құрметтер халық сені дәрежалап.
Уағдәсіз өтірікші болсаң мәгәр,
Бәддұға ³ оқыр саған һәркім қарап.

Афзалын мінез-фиғыл, жүріс-тұрыс,
Лайық мұның бәрін алсаң таңдап.
Сырың, бір, қырың сегіз болсын, құрбым,
Бұл өзі бозбалаға ауыр салмақ.

XIV

Басылсын халыққа тарап бұл книжке,
Жазылған келгенімде жиырма беске.
Көдірлеп сөз асылын танығандар,
Қолына ала отырсын мәжілісте.

¹ тәуфиқлы — тәрбиелі, көргенді

² инабатты — сенімді

³ бәддұға — қарғыс, теріс бата

Өзіммен мәсіләктес ¹ құрбыларым,
Көтеріп лақабымды алсын еске.
Мағыналы сөзім терең болмаса да,
Бір әсер бермейді деп үміт кеспе.

Міржақып бар сөзімен базар ашты,
Жиылып, һүнерпаздар, кел кеңеске.
Сынына білгіштердің сөзді салып,
Болмайды «ғақыл, совет» бер демеске.

Өзіңді биік ұстап менмен болып,
Лайық па емтихан ғып тергемеске.
Тал түсте қойға қасқыр шауып жатса,
Дұрыс па көре тұрып үндемеске?

Һәр іске өз формынша баға беріп,
Хиянат — теріс, ғаділдік — шын демеске?
Білімсіз топас болсаң мойынға алып,
Бола ма ғайрыларға «біл» демеске?

Іс істе татулықпен басың қосып,
Файда жоқ құр шулаған ерегісте.
Шамаңнан келмес жерге бой көрсетпей,
Бұлданба өз қолыңнан келер іске.

«Фәленше білсін» деген сөзге мәз боп,
Мырзалар, тілімді алсаң еліріспе.
Жұмысқа абройсыз қатынаспай,
Бел байлап тәуекел қыл жеңер іске.

Һәр іске һүнер, хәйлә керек болар,
Тіл алсаң омыраулап салма күшке.
Бұл сөзім илтифатсыз босқа қалып,
Түбінде қалып жүрме өкінішке.

XV

Көңілі бозбаланың ашылғандай,
Құмары кәрілердің басылғандай.
Ләззәті көпке бірдей сөз шығаршы,
Халыққа ғайда беріп шашылғандай.

Һәр кімнің қышуына тие сөйлеп,
Мәдихлап дәрежеңді асырғандай.
Сөзіңмен дұшманды азайт, досты көбейт,
Тасалап ғайыбыңды жасырғандай.

¹ мәсіләктес — пікір бағыты, нанымы бір

Һүнермен құрбы ішінде көсемдік қыл,
Өзіңе мұхтаж келіп асылғандай.
Артылып достарыңның махаббаты,
Болмасын дұшмандарың басылғандай.

Жақынсып жұртқа тегіс сене берме,
Білдің бе: досың қандай, қасың қандай?
Болмаңыз көрсе қызар көрінгенге,
Байқаңыз: фасық қандай, асыл қандай?

Енеңді шыға беріп кетер боқтап,
Көзіңше болсадағы бас ұрғандай.
Хафада жұрттың көбі жүр өуре боп,
Мақсұды көңіліндегі хасыл болмай.

Арыстандар айға шауып мерт болып тұр,
Ғайраты бойға сыймай ашынғандай.
Бұл күнде көбі хор боп жүр емес пе,
Шаһбазлар қалың жауды қашырғандай?

Файда жоқ ірілікте, байқасаңыз,
Көз жібер: олақ қандай, тәсіл қандай?
Фасықтар ер қадірін қайдан білсін,
Көрмейді ой жіберіп нәсіл қандай?

Файдасыз мылжың сөзді әркім айтар,
Келмейді сөздің нәші асылданбай.
Һәммәсын бұл айтқанның байқамайсың,
Өзіңе өзің, жігіт, қасың бардай.

XVI

Өфөңдім, хата қандай, анық қандай?
Бұл күнде көз жіберсең халық қандай?
Ілгері басқан аяқ кері кетіп,
Хафада жәрдем таппай тарыққандай.

Арасы аспан менен жер секілді,
Мысалы, қараңғы мен жарық қандай?
Хиянат ғаділдікпен жанасар ма,
Байқасаң, арасында фәрқ қандай?

Бенденің бірі күшті, бірі нашар,
Өлшесең жоқтықпенен барлық қандай?
Берер ме қойшы болып қасқыр уафа,
Ізгілік залымдықтан ғаләб¹ болмай?

¹ ғаләб — жеңіс

Жақсы-мен жаман кетті араласып,
Фиғылын һеш адамның танып болмай.
Өкініш күн өткен соң бермес айда,
Ғылымның шәрбәтінен қанып қалмай.

Тұрғанда тән сәләмәт неге отырсың,
Жеріңе көңілге алған барып қалмай.
Жармасып жағаласбай дәнеме жоқ,
Тиесілі сыбағаңды алып қалмай.

Жұмсайтын һүнәр орны кез келгенде
Зәррәше болсадағы салып алмай.
Көз жібер һәр нәрсенің асылына,
Сөзіне алдаушының нанып қалмай.

Жастықта не қылсаң да жарасады,
Қартайып күнің болар жалыққандай.
Қан түссе аяғыңа озар мәстек,
Осындай аманыңда шауып қалмай.

Бел байлап тәуекелге жұм көзіңді,
Ешкімнен жүрексініп хауыфланбай.
Ғазизлар хафалықта жүр әуре боп,
Һеш нәрсе бұл уақытта анықталмай.

XVII

Болады Торғайский уәләятым,
Тайфам Арғын, Мадияр асыл затым.
Бұл сөздің мұхаррирі һәм наширы
Дулат-оғлы Мир Яғкуб өзім атым.

Зәррәшә халыққа айда келе ме деп,
Бұл еткен сол ниетпен хызыметім.
Қиыстырып қәдәри хал айттым назым,
Көтеріп оқушының көңіл шатын.

Сөзімді жауып қоймай халыққа тарат
Тілейтін құрбылардан бір хажәтім.
Майданға сөзді салып құрдым дүкен,
Һәр істің тәңіріден деп қабуләтін.

Һүнәрге жүрмін сусап құмарланып,
Ғылымның аз татқанға ләззәтін.
Тағлим тәртіп үшін жүргендеймін,
Іздеу мен жері болса табылатын.

Школге берген еді атам мархұм
Заманның түрін көріп тарылатын.
Орыстың тілін біліп, хатын танып,
Біреуге болмасын деп жалынатын.

Болғай-ды жайы жәннат, иман кәміл
Бихисаб еткей алла рахметін.
Аз білген ғылымның саясында
Милләтке хызмет ету ижтиһадым.

Білдіру білмегенге білгенімді
Өзімнің деп білемін зор міндетім.
Мен жүрмін жиһан кезіп, халық аралап,
Жүруге күн болар деп жалығатын.

Һәр елді өз көзіммен көрейін деп,
Себеп боп мұталиғам ¹ ашылатын.
Үлгілі жақсылардан өрнек алып
Мақсұдпен арттыруда мәғрифатым.

Көп пайда аз ғылыммен көрсетпесе,
Көп біліп кім болады Әфлатон?
Файдасыз ғылымда жоқ ешбір уафа
Ішуге ащы судай жарамайтын.

Болғайсың таудан аққан тәтті бұлақ,
Ыстықта шөлдегендер жабылатын.
Қысылған мұхтаждарға жәрдем беріп,
Халықтың өзіңе аудар махаббатын.

Қадірің досжарларға болсын сондай,
Сыртыңнан көрмегенде сағынатын.
Өскенде һүнер табам деп ойлама,
Һәр нешік күнің осы талпынатын.

Зиһінім ² хайыршының дорбасындай,
Қайткенде артылады мағлұматым?
Жастықтан қызғылықты болар заман
Я өліп, я қартайып айрылатын.

¹ мұталиға — бахыт, ырыс

² зиһін — зерде

Ескерту: «Тәржиман» газетінің мұхәррире машһүр Исмағил Гаспринский жәнәбләрi бiздiң қазақ халқына жаны ашып, өзiнiң газетасының 1909 жылғы 46 нөмiрiнде төмендегi сөздердi жазған. Кейбiр түсiнуге ауыр лұғатларын¹ қазақша етiп жаздым.

Гаспринский жәнәбләрi жазады: «Келсе сабан-бiтер шобан, жетсе заман-үйiрiмiз аман». «Аральскийден Ақмолаға шейiн һәм онан да ары Ташкенттен Алматыға уә Семипалатқа қәдәр² яғни Руссиядан қазақ iштерiне Түркiстаннан Сiбiрге шейiн темiр жолдар салынуы мiзакирә³ етiлiп жатыр. Шәһәрде тұратұғын халықтар, хусан саудагерлер, һәм үкiмет те осылайша болуын ұнатады. Олай болғанда бес-он жылдың iшiнде темiр жолдар тартылып, отарбалар, вагондар қазақ даласының басынан кiрiп, аяғына шығашақдыр.

Мағлұм ғой, темiр жолдарымен көп сатушы, алушы, жер алу үшiн хахолдар селдей ағып келедi. Малдың, жердiң, судың бағасы бұл күнгiсiнен он есе көтерiлешек, сауда iстерi де үлкен өзгерер, iлгергi хәлдерiн ойламаушылар һәләк⁴ болашақ. Не үшiн десеңiз, бұл күнге шейiн қазақ халқы қала салып бiр жерде отырмай, һәман мал бағып көшпелiкте жүр.

Руссиядан үстi-үстiне көшiп келген мұжықтар қазақтың жақсы жерлерiне орнығып, қазақтар шөл далаға шығып қалар.

Жерi тарайса малдың өрiсi қысқарар. Өрiс қысқарса күннен күнге аяқты мал азаяр. Бұлай болғанда қазақтың өуелi малы кемiп, бастарына зарар болар. Құдай өзi сақтасын! Мұның һәммасын көре тұрып ғафил жату адамшылыққа лайық емес: қазақтар ата-мекен жерлерiн, қыстау, егiндiктерiн жақсы сақтасын, бұрынғы көп жерiнен айрылып қалғандары өздерiнiң қазiргi сыбағасына тиген жерлерiн тәрбиелеп, ноғай, сарт, орыстарша егiн салсын. Неге десеңiз, бұл заманда байлық аяқты малда емес, егiнде қалды. Бұл өткен қырық елу жылды көзiнен кешiрген қазақ бауырларымыз аз фәһiм жiберсе, бұл сөздi аңғарар.

Сөз басында «Келсе сабан-бiтер шобан» дегенiмiздiң мәнiсi: бұрынғы уақытта бiздiң Қырым халқының көбi дәл қазақ секiлдi мал асырап, көшiп жүредi екен. Араларына орыстар, немiстер келiп, қала болып, егiн сала бастаған соң

¹ лұғат — сөз, сөздiк

² қәдәр — шейiн

³ мiзакирә — кеңесiлiп

⁴ һәләк — мөрт, жоқ

бұлардың малдарының өрісі тарылып, біздің сол мал баққан халқымыз елу жылдың ішінде тамам жойылды десек жарайды. Бұл күнде қабірлерінің де қайда екені мәлімсіз. Бұл күнгі Ставрополь, Екатеринослав, Херсон, Бессарабия губерниялары түгел түрік жерлері еді. Қазірде ол жерде һешбір аулымыз қалған жоқ. Олардың бастарына бір қырғын келген жоқ, мағлұм мал бағатын жер-суынан айрылған соң азып-тозды.

Бізге анық мағлұм, бұл жазған сөзімізді мыңнан бір қазақ оқымас, оқыған болса бұл күнге шейін мұндай қызғанышты¹ халде қалмас еді. Бинаи ғалия, бұл сөзді кім үшін жазамыз? Қазақтан болған молдалар, саудагерлер, мұғалімдер, ғылым жолында жүрген жастарды көздеп һәм көңілде тұтып жазамыз.

Құдайдың әмірімен қазірде Хожә Ахмед Яссауи хазіреттері қабірінен тіріліп шықса, қазақ халқына дін үйретпес еді. «Өздерің де мұсылман екенсіңдер»,— деп, дүлдүліне мініп алып, Қара Еділден Алатауға, Омбыдан Әмударияға шейін қазақ бар жерді аралап: «Тез жұрт салып, шәһәр болыңдар, егін саймандарын алып, жер жыртыңдар»,— деп жар салар еді.

Басында ми, көңілінде сәулесі бар һәр кісіге қадари хал жәһід етіп қазақ халқын оятуға қала болып егін салуға қызықтыруға міндет. Қазақ ішінде имам болушылар бес уақыт намазды оқытуға қандай жәһід қылса, бұл іске де сондай жәһід қылсын. Егер қазақ халқы таршылықтан қырғындық тапса, қабір басындағы тастарға молланың не қажеті бар, намаздың не қажеті бар?

Жоғарыда молдалар, саудагерлер, мұғалімдер деп едік, сөз ақырында қазақтан болған социал-демократтарға бір ауыз сөз айтамын. Европаның пролетариясы үшін қанды жастар төгуіңіз пайдалы, бірақ өз халқыңыз қазаққа артық назар салыңыз, орыстың қара халқы мазлұм², күнелтуі ауыр, сонда да алды ашық. Қазақ халқы алты миллиондық бір ұлы тайпа бола тұрып, басқа халыққа қарағанда жәрдемсіз азып-тозып кетер». «Мәрхамат!»³.

СӨЗ АҚЫРЫ

Жақындап келді сөзім тамамына,
Ұсындым сынаушының назарына.
Орынсыз хатам болса көрсетіңіз,
Ғибрат еске түсіп аларыма.

¹ қызғанышты — аянышты

² мазлұм — тепкі көрген, жәбірленген

³ мәрхамат — қайрымдылық

Бұл сөзді жазғаным жоқ ақын болып,
Халық тентек, жалғыз өзім мақұл болып.
Қайғы мен хәл мүшкілін білдіргенім,
Ұйқыда жұрт жатқан соң ғафыл болып.

Қазақтың өзімдағы баласымын,
Білемін сол себепті рәсімін.
Хәйламен қақпан құрған жауды көріп
Теріс пе сізге келіп сыр ашуым?

Мұсанниф ¹ һәр халықтан өткен сайрап,
Заманның кемшілігін айтқан зарлап.
Үзілмей данышпандар шығып жатыр
Милләтке жаны ашып, ғамын ойлап.
Орыста Пушкин, Гоголь, Лермонтов,
Крылов, Тургеневтер кеткен өтіп.
Қартайып бұл уақытта Толстой тұр
Өзіне мәсіләктес ерлерді ертіп.

Қазақта бұлар теңдес бар ғой шешен
Халықтан мойны озып болған көсем.
Семейден шықты Ыбрай Құнанбаев,
Сөзінде хате бар ма сынап көрсең.

Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей,
Сөзі алтын, мағынасы меруерттей.
Оқыған ғибрат алып жас жігіттер
Һәммесі өз халқына хызмет еткей.

Оралдан Әбубәкір молла шықты,
Омбыдан Қыпшақбайдай жорға шықты.
Торғайда Ақмолла мен Нұржан жатыр,
Шеже, Орынбай, Мәшһүр Жүсіп о да шықты.

Бұлардың әрбір сөзі файдаға асқан,
Һүнерін хатқа жазып халыққа шашқан.
Мақтап өлең айтпаған нәрсе алуға
Ғажайып хикмәттің ² кілтін ашқан.

Бұлардан басқа ақын көп сөз бұлдаған,
Бергенді мақтап, сараңды жамандаған.
Есімін оның үшін жазбаймын мен
Болған соң хадимлардан саналмаған.

Һәр баптан білгенімді жаздым сорттап,
Барыма қанағат ет деме жоқтап!
Артуын абройдың хақтан тілеп,
Етілді сөз мұхтасар ³ қалам тоқтап.

¹ мұсанниф — автор, құрастырушы

² хикмәт — даналық

³ мұхтасар — қысқартылған

МАЗМҰНЫ

Ақынның азаматтық ажары (М. Әбсеметов)	5
Сөз басы	15
Қазақ халқының бұрынғы һәм бүгінгі халі	17
Қазақ халқының бұрынғы мәғишаты	21
Һүнәрменен хасыл болған нәрселер	23
Сайлаулар хақында	25
Қазақ жерлері	29
Мәсжид-медресе хақында	31
Қазақ халқына діни бір уағыз	33
Һүнәрін халық файдасына жұмсап жүрген оқығандарымызға	36
Терме	37
Таршылық хәліміз хақында аз мүнәжат	38
Мүдәррис әфәндіге жазған бір мәктүбім	48
Жесір дағуалары хақында	49
Жігіттер	56
Жұмбақ	58
Насихат ғумумия	61
Исмағил Гаспринский жәнәбләрiнiң сөзi	78
Сөз ақыры	79

Теруге 20.01.91 жіберілді. Басуға 17.02.91 қол қойылды. Қалпы 84×108^{1/32} баспа қағаз. Шартты баспа табағы 4,2. Есепті баспа табағы 3,75. Тиражы 100 000 дана. Заказ 232. Бағасы 3 сом.

Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитетінің «КІТАП» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің билет-бланк және жедел өнімдер баспаханасы, 480016, Алматы қаласы, Карл Маркс көшесі, 15/1-үй.